

Datum	28-11-2024
--------------	------------

Bestaanszekerheid van boeren: verdienvermogen nu en in de toekomst

Auteurs	Anne Bastin Elsbeth Roelofs Rob Weterings
----------------	---

Inhoudsopgave

1	Inleiding	2
2	Afbakening	3
2.1	'De boer' bestaat niet	3
2.2	Verdienmodel en -vermogen	4
3	Het huidige verdienvermogen	5
3.1	Ontwikkeling van het verdienmodel	5
3.2	Huidige verdienmodel akkerbouw- en melkveebedrijf	10
3.3	Samenvattend	18
4	Effecten van verbreding en omschakeling op het verdienvermogen	19
4.1	Definities omschakelen en verbreden	19
4.2	Wanneer gaat een boer omschakelen of verbreden?	19
4.3	Diversiteit van 'het boerenbedrijf'	20
4.4	Effecten van verbredingsactiviteiten	21
4.5	Effecten van omschakeling	22
4.6	Ondersteuning vanuit de overheid	32
4.7	Stapelen van beloningen	34
4.8	Samenvattend	35
5	Randvoorwaarden voor een stabiel verdienmodel tijdens en na omschakeling	36

1 Inleiding

De landbouwsector staat voor grote opgaven op het gebied van broeikasgassen, natuur en milieu, water en bodem, die vragen om een samenhangende aanpak. In het maatschappelijk debat over ons landbouw- en voedselsysteem in Nederland wordt dan ook regelmatig de vraag gesteld naar het toekomstperspectief. Waar willen we naar toe? Dat over dit toekomstperspectief veel meer overeenstemming bestaat dan het debat in media en politiek suggereert, blijkt uit het recente onderzoek van prof.dr.ir. Imke de Boer en Kawire Gosselink, MSC.¹ De basis voor een breed gedragen perspectief op de toekomst van ons landbouw- en voedselsysteem is er goeddeels al. Bovendien zijn er, zoals de Sociaal-Economische Raad² eerder al heeft aangegeven, er meerdere paden om dat perspectief concreet invulling te kunnen geven.

In deze notitie richt het Nationaal Klimaat Platform zich op de vraag wat ervoor nodig is om te zorgen dat dit toekomstperspectief bestaanszekerheid biedt voor boeren en tuinders. Hoe ontwikkelen zij een duurzaam verdienmodel dat aansluit bij de gewenste reductie van broeikasgassen en andere maatschappelijke opgaven? Kunnen zij de benodigde investeringen wel opbrengen? Hebben zij voldoende financiële buffer om een (tijdelijke) daling van opbrengsten op te vangen? Hoe kunnen overheden en ketenpartijen ertoe bijdragen dat de verbreding of omschakeling naar een duurzamer bedrijfsmodel voor boeren en tuinders financieel haalbaar en op termijn rendabel is?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, is meer gedetailleerd inzicht nodig in het huidige verdienmodel van een gangbare boer en de kosten van de noodzakelijke investeringen die bij de verschillende duurzame transitiepaden horen. Het huidige verdienmodel staat centraal in dit eerste deel van een notitie over het actuele verdienmodel van boeren. Het tweede deel van deze notitie maakt inzichtelijk wat het omschakelen naar een duurzamer verdienmodel in financieel opzicht voor een gangbare boer betekent. Het uitgangspunt is hierbij telkens het individuele bedrijf en de bijbehorende transitiepaden. Er wordt daarbij niet ingegaan op de sector als geheel.

Aanpak en bronnen

Deze notitie is opgesteld door medewerkers van het Nationaal Klimaat Platform, met name op basis van studies die door Wageningen Economic Research zijn aangedragen. Dit onderzoeksinstituut doet in Nederland en daarbuiten sociaaleconomisch onderzoek op het gebied van land- en tuinbouw en visserij, het beheer van het landelijk gebied, de agribusiness en de productie en consumptie van voedingsmiddelen, natuur en landschap. Ook is gebruik gemaakt van studies van andere kennisinstellingen, data van het CBS (Statline) en adviezen van onder meer de SER en Raad voor Leefomgeving en Infrastructuur.

¹ I. de Boer, K. Gosselink, 'Wat we gemeen hebben. Een analyse van voedselvisies in het veld', september 2024.

² Sociaal Economische Raad (2021) Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw. SER advies 21/06, mei 2021.

De inhoud van deze notitie is twee keer voorgelegd aan een groep experts op het gebied van de landbouwsector, het voedselsysteem en financiering (zie bijlage 1). Deze experts hebben ons ondersteund met hun inhoudelijke kennis en expertise. De eindverantwoordelijkheid voor de inhoud van deze notitie ligt bij het Nationaal Klimaat Platform.

Leeswijzer

Deze analyse start in hoofdstuk 2 met de afbakening van de analyse als het gaat om het type boerenbedrijven waar we ons op richten en het type diensten van het boerenbedrijf. In hoofdstuk 3 gaan we in op de ontwikkeling tot het huidige verdienmodel van gangbare akkerbouw- en melkveebedrijven en lichten we dit vanuit verschillende financiële invalshoeken toe. In hoofdstuk 4 lichten we toe welk effect de verbreding en omschakeling richting meer duurzame vormen van landbouwproductie kan hebben op het verdienmodel van het gangbare boerenbedrijf. Welke additionele inkomsten of baten en investeringskosten zijn in een bepaald tijdsbestek te verwachten? In hoofdstuk 5 brengen we de randvoorwaarden in kaart die eraan kunnen bijdragen dat verbreding of omschakeling naar een meer duurzaam verdienmodel financieel haalbaar en op termijn rendabel wordt.

2 Afbakening

2.1 'De boer' bestaat niet

De Nederlandse landbouwsector kent een grote diversiteit aan bedrijfstakken. In het derde kwartaal van 2023 waren er 50.600 land- en tuinbouwbedrijven, waarvan ongeveer de helft bestaat uit melkveebedrijven (13.300) en akkerbouwbedrijven (11.400).³ De categorie 'overige graasdieren' komt op de derde plaats van meeste bedrijven, met in totaal 11.197 bedrijven. De bedrijfstypen in figuur 1 zijn ingedeeld volgens het NSO-typeringssysteem.⁴

Er zijn grote verschillen in bedrijfsomvang.^{5,6} Aan de uitersten van het spectrum zien we enerzijds zeer grote bedrijven (10,7% van het totale aantal bedrijven) die ruim 58% van de in ons land geproduceerde waarde leveren en anderzijds zeer kleine bedrijven (37% uit van het totale aantal bedrijven) die 2% van de geproduceerde waarde leveren. Veelal zijn de zeer kleine bedrijven van parttime boeren, hobby bedrijven of oudere ondernemers die inmiddels in feite zijn gestopt met hun bedrijf, maar nog grond of dieren aanhouden. Daardoor blijven ze in de statistieken opgenomen. Onderstaande grafiek geeft het aantal bedrijven, verdeeld naar grootte

³ [Aantal land- en tuinbouwbedrijven - De Staat van Landbouw, Natuur en Voedsel \(staatvanlandbouwnatuurenvoedsel.nl\)](#)

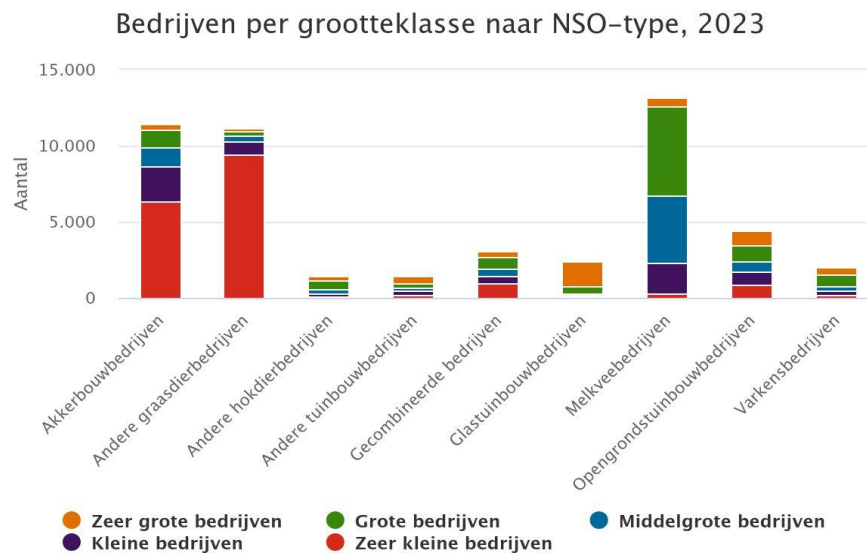
⁴ [NSO-typering](#) is de Nederlandse variant op de Europese Standard Output typering. Dit hangt samen met de bedrijfsomvangmaat Standaard Opbrengst (SO). Het typeringsschema is ontwikkeld door de EU, LNV, het CBS en LEI.

⁵ [Bedrijfsomvang land- en tuinbouwbedrijven - De Staat van Landbouw, Natuur en Voedsel \(staatvanlandbouwnatuurenvoedsel.nl\)](#). Peildatum 2023

⁶ De bedrijfsomvang wordt in deze notitie uitgedrukt in hectaren landbouwgrond, aantallen dieren en/of economische indicatoren zoals Standaard Verdien Capaciteit (SVC) en Standaard Opbrengst (SO), afhankelijk van de bron die is geraadpleegd.

op basis van de verdien capaciteit weer.⁷ Bij akkerbouwbedrijven is het overgrote deel van de bedrijven als zeer klein of klein aan te merken. Bij melkveebedrijven

Figuur 1. Bedrijven per grootteklasse 2023.

bestaat de meerderheid uit grote en middelgrote bedrijven.

Deze analyse richt zich vooral op het verdienvermogen van de individuele ondernemer van de twee typen boerenbedrijven die het meest gangbaar zijn, als we kijken naar aantallen bedrijven: kleine en middelgrote bedrijven in de grondgebonden akkerbouw of melkveehouderij. Dit zijn merendeels familiebedrijven met één of enkele (parttime) werknemers.^{8,9} De gemiddelde parameters zijn 115 koeien en 64 hectare grond voor melkveebedrijven en gemiddeld 60 hectare grond voor akkerbouwbedrijven, waarbij in de praktijk een grote spreiding voorkomt.¹⁰

2.2 Verdienmodel en -vermogen

In deze notitie hanteren we het begrip verdienmodel om te beschrijven hoe een bedrijf of organisatie waarde creëert, levert en behoudt. Het verdienmodel richt zich primair op de inkomsten- en batenzijde van de bedrijfsactiviteiten, maar houdt ook rekening met de kostenstructuur van het bedrijf. Naast het begrip verdienmodel gebruiken we in deze notitie ook het nauw verwante begrip verdienvermogen. Naast de actuele bedrijfssituatie omvat dit begrip ook het vermogen om het bedrijf in de toekomst in stand te houden en te ontwikkelen.

⁷ De Standaard verdien capaciteit (SVC) is de vergoeding (in euro per bedrijf) voor de hoeveelheid arbeid en kapitaal die een bedrijf op basis van standaarden gemiddeld in een jaar investeert in de agrarische productie en zegt daarmee iets over de omvang van een bedrijf.

⁸ [Familiebedrijven en familieboerderijen in de veehouderij, 2022 | CBS](#)

⁹ [Bijna 89% van de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven is een familiebedrijf.](#)

¹⁰ Gebaseerd op de gemiddelde kengetallen van [Agrimatie](#) van 2023.

Een boer kan het verdienmodel van zijn bedrijf verbeteren door gebruik te maken van drie mechanismen:

1. Opbrengsten verhogen:
 - a. Via de kwaliteit en prijs van producten;
 - b. Via een hogere productie per eenheid arbeid of per hectare;
2. Kosten verlagen;
3. Het bedrijf ontwikkelen, zodat het verdienmodel houdbaar is op de langere termijn:
 - a. Door schaalvergroting;
 - b. Met nieuwe producten en diensten.

Elk bedrijf is uniek en heeft een eigen verdienmodel.¹¹ In deze notitie wordt geen specifieke aandacht besteed aan de onderlinge verschillen tussen bedrijven. In plaats daarvan hanteren we een sectorale (gemiddelde) aanpak.

3 Het huidige verdienvermogen

3.1 Ontwikkeling van het verdienmodel

3.1.1 Schaalvergroting en intensivering

Schaalvergroting en intensivering zijn dominant in de ontwikkeling van het verdienmodel in de landbouw.¹² Ze versterken het vermogen van bedrijven om de stijgende kosten te drukken en opbrengsten te verhogen. Hier liggen twee trends aan ten grondslag: 1) een aanhoudende afname van het aantal bedrijven en 2) een stijging van de gemiddelde productie per bedrijf. Hoewel deze trends ook in de rest van Europa spelen, ligt het aandeel landbouwareaal met intensieve landbouw Nederland (circa 90% in 2019) ver boven het Europese gemiddelde (circa 30% in 2020).^{13,14}

Zoals onderstaand figuur aantoont is het aantal bedrijven sinds 2000 bijna gehalveerd, van grofweg 100.000 tot 50.000 bedrijven, waarvan er in 2023 13.300 melkvee- en 11.400 akkerbouwbedrijven waren.

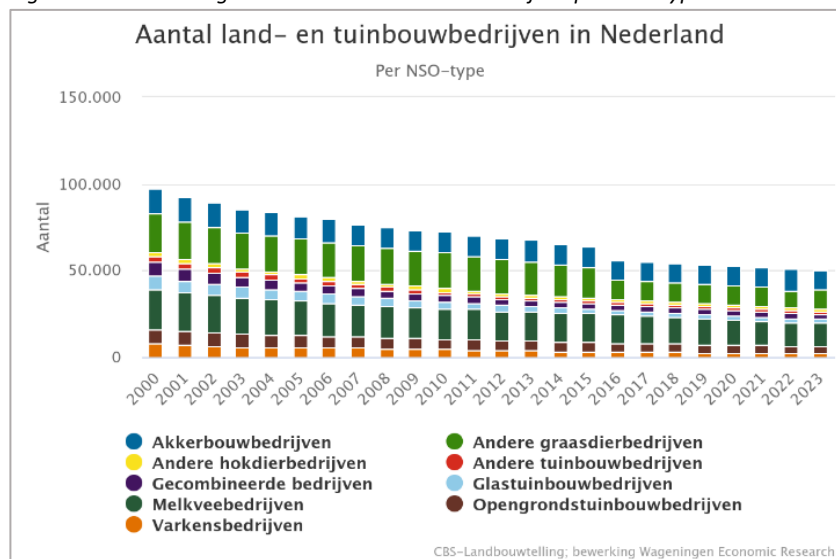
¹¹ Finger, R. en El Benni (2021) Farm income in European agriculture: new perspectives on measurement and implications for policy evaluation. *European Review of Agricultural Economics*, Vol 48 (2): 253–265.

¹² [Verdienmodel agrarisch ondernemers: principes en praktijken met de melkveehouderij als illustratie. Jongeneel, WUR \(2022\).](#)

¹³ [Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven \(Schrijver et al., 2022\).](#)

¹⁴ EU, 2020. EU agriculture in numbers. Performance on the nine specific objectives of the CAP. [Brussels.](#)

Figuur 2. Ontwikkeling aantal land- en tuinbouwbedrijven per NSO-type

Tegelijkertijd is de gemiddelde productie per bedrijf gestegen, gedreven door schaalvergroting en intensivering:

- Het gemiddelde grondoppervlak en/of het aantal dieren per bedrijf zijn toegenomen (schaalvergroting);
- De productiviteit per dier of per hectare is gestegen, vaak dankzij inzet van technologie en efficiënter gebruik van middelen (intensivering). Bovendien kan technologie ook de arbeidsinzet verlagen, wat verdere opschaling mogelijk maakt.

Deze factoren zijn belangrijke pijlers waarop de ontwikkeling van het verdienmodel voor agrarische ondernemers berust.¹⁵

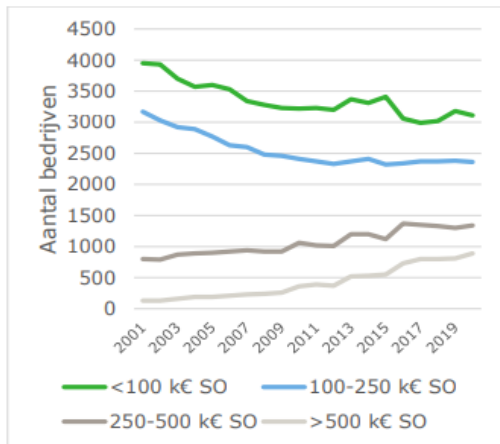
Figuren 3a en 3b laat zien dat in zowel de akkerbouw als de melkveehouderij het aantal kleinere bedrijven, gemeten in standaardopbrengst-klassen (SO-klassen)¹⁶, sinds 2001 is afgenomen (blauwe en groene lijnen) en het aantal bedrijven met een hogere SO-klasse in diezelfde periode is toegenomen (licht- en donkergrijze lijnen). Dit wijst op een toename van de opbrengsten per bedrijf binnen beide sectoren door schaalvergroting en/of intensivering.

In de akkerbouw is er vanaf 2016 een stagnatie van de toestroom naar de hogere SO-klassen te zien. In de kleinste SO-klasse blijven akkerbouwbedrijven toestromen. Vermoedelijk zijn dat voor een groot deel ex-veehouders die hun vee hebben afgestoten. In de melkveehouderij is het aantal bedrijven in de hogere SO-klassen na ruim 10 jaar hoger dan het aantal bedrijven in de lagere SO-klassen.

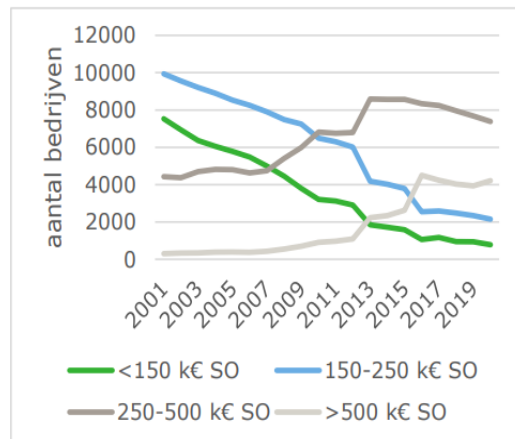
¹⁵ [Verdienmodel agrarisch ondernemers: principes en praktijken met de melkveehouderij als illustratie. Jongeneel, WUR \(2022\).](#)

¹⁶ [Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven \(Schrijver et al., 2022\).](#)

Figuur 3a. Aantal akkerbouwbedrijven per SO-klasse

Figuur 3b. Aantal melkveebedrijven per SO-klasse

Schaalvergroting en intensivering hebben bijgedragen aan het stabiel houden van het agrarisch inkomen en het bijhouden van de stijgende maatschappelijke welvaart. Maar de intensivering en schaalvergroting leidt ook tot langdurige druk op het milieu en steeds feller wordende maatschappelijke kritiek. De huidige klimaat- en milieuproblemen voor de landbouw zijn nader toegelicht in tekstkader 1. De aanscherping van wet- en regelgeving om milieudruk te beperken, heeft bijgedragen aan een stijging van de productiekosten. Daarnaast zorgt schaalvergroting en intensivering van het bedrijf voor hogere financiële lasten. Boeren kunnen deze kosten vaak niet volledig doorberekenen naar de rest van de keten, omdat ze als prijsnemers te weinig invloed hebben op de marktprijzen. De marktprijzen worden vaak sterk internationaal bepaald door partijen verderop in de keten. Om de hogere productiekosten te compenseren, proberen agrariërs hun opbrengsten te verhogen, wat vaak opnieuw leidt tot schaalvergroting en intensivering. Dit creëert een vicieuze cirkel waarin bedrijven steeds verder opschalen om rendabel te blijven. Schaalvergroting en intensivering zijn daardoor processen die zichzelf versterken.¹⁶

Tekstkader 1. Milieu- en klimaatopgaven landbouwsector.

Milieu- en klimaatdruk landbouwsector

De landbouwsector heeft op verschillende manieren invloed op het milieu en draagt bij aan klimaatverandering. Zowel op nationaal als Europees niveau worden regels gesteld om deze impact te beperken. De landbouw heeft vooruitgang geboekt op het gebied van duurzaamheid, met name in de jaren negentig en het eerste decennium van de 21e eeuw. De laatste jaren stagneert deze vooruitgang. Hieronder worden enkele belangrijke klimaat- en milieueffecten van de landbouwsector toegelicht¹⁷:

- **Broeikasgasuitstoot:** De landbouwsector stoot verschillende broeikasgassen uit. Sinds 1990 is de uitstoot van broeikasgassen gedaald met 19%. In 2023 bedroeg de broeikasgasemissie 25 Mon CO₂-equivalenten. Om de Klimaatdoelen van 2030 te halen moet de uitstoot verder dalen tot 17,9 Mton CO₂-equivalenten. In 2023 was het aandeel van de landbouw in de totale Nederlandse broeikasgasuitstoot 17%.¹⁸
- **Stikstof- fosfaat en ammoniakuitstoot:** De landbouw stoot stikstof en fosfaat uit via dierlijke mest, kunstmest en bodembewerking. Een overschot aan deze

¹⁷ Dit is geen uitputtende lijst.

¹⁸ [Klimaat- en Energieverkenning 2024, Planbureau voor de Leefomgeving.](#)

stoffen kan leiden tot vervuiling van de lucht, bodem en water, verzuring van ecosystemen, verstoring van biodiversiteit en een toename van lachgas (een broeikasgas). Om deze effecten te beperken, heeft de Europese Unie voor Nederland plafonds ingesteld voor de uitstoot van stikstof en fosfaat afkomstig van dierlijke mest. In 2017 werd het stikstofplafond overschreden, vooral door de groei van de melkveestapel na het opheffen van het melkquotum. In 2018 werd daarom het fosfaatrechtenstelsel ingevoerd. Sindsdien is de stikstofproductie met bijna 10% gedaald, en lag deze in 2022 5% onder het nieuwe plafond. Ook de fosfaatproductie lag in 2022 net onder het vastgestelde fosfaatplafond.¹⁹

De ammoniakemissie is sinds 1990 gedaald. De grootste reductie is behaald in de eerste tien jaar, vooral door een verbod op breedwerpig bovengronds uitrijden van mest en een daling van het aantal dieren en stikstof verlagende voermaatregelen. In 2021 bedroeg de ammoniakemissie uit landbouw 107,9 mln. kg. De doelstelling van het vorige kabinet was om dit te verlagen tot 63 mln. kg.²⁰

- **Gewasbeschermingsmiddelen:** In de landbouw wordt gebruikgemaakt van gewasbeschermingsmiddelen, hoewel het gebruik de afgelopen jaren is afgenomen. Deze middelen kunnen een negatieve impact hebben op de biodiversiteit, het bodemleven verstoren en leiden tot vervuiling van water en bodem. De milieubelasting door gewasbeschermingsmiddelen is sterk gedaald, wat kan duiden op effectiever gebruik met minder negatieve effecten op het milieu.²¹ Tegelijkertijd blijkt de afgelopen jaren ook dat de negatieve milieueffecten van sommige gewasbeschermingsmiddelen zijn onderschat, dan wel onderwerp van discussie zijn. Kanttekening hierbij is dat de milieubelasting van gewasbeschermingsmiddelen in Nederland sinds 2019 niet meer berekend is en dat het gebruik van een aantal zeer toxische, maar moeilijk meetbare stoffen toeneemt.²²

Uitdagingen akkerbouw

Voor de akkerbouw geldt dat deze sector, vergeleken met bijvoorbeeld de veeteelt, minder broeikasgassen uitstoot. De belangrijkste uitdagingen liggen dan ook minder bij klimaatmitigatie en juist meer bij klimaatadaptatie. Door steeds extremere en onvoorspelbare weersomstandigheden neemt het risico op mislukte oogsten toe. Daarnaast leiden deze weersomstandigheden tot problemen zoals bodemerosie, een toenemend waterverbruik en de noodzaak tot extra gewasbescherming. De akkerbouwsector oefent ook druk uit op het milieu. De gezondheid en vruchtbaarheid van de bodem worden bedreigd door de langdurige teelt van dezelfde gewassen in combinatie met intensief kunstmestgebruik. Dit heeft ook gevolgen voor de waterkwaliteit, die verslechtert door het gebruik van kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen. Bovendien daalt de biodiversiteit, onder meer door het gebruik van monoculturen en gewasbeschermingsmiddelen, wat verstoring van ecosystemen veroorzaakt.

Uitdagingen melkveehouderij

De meest prangende uitdaging voor de melkveehouderij is op dit moment het mestoverschot. Nu de derogatieregeling wordt afgebouwd, moet Nederland voldoen aan de Europese normen voor mest uitrijden. Overmatig mestgebruik heeft negatieve

¹⁹ agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2282&indicatorID=6619

²⁰ agrimatie.nl/SectorResultaat.aspx?subpubID=2232§orID=2243&themaID=2282

²¹ agrimatie.nl/SectorResultaat.aspx?subpubID=2232§orID=2243&themaID=2275

²² A.Tiktak, A.Bleeker, D. Boezeman et al (2019), [Geïntegreerde gewasbescherming nader beschouwd: Tussenevaluatie van de nota Gezonde Groei, Duurzame Oogst \(pbl.nl\)](#), PBL.

gevolgen voor zowel water- als bodemkwaliteit, wat leidt tot verontreiniging en ecologische schade.

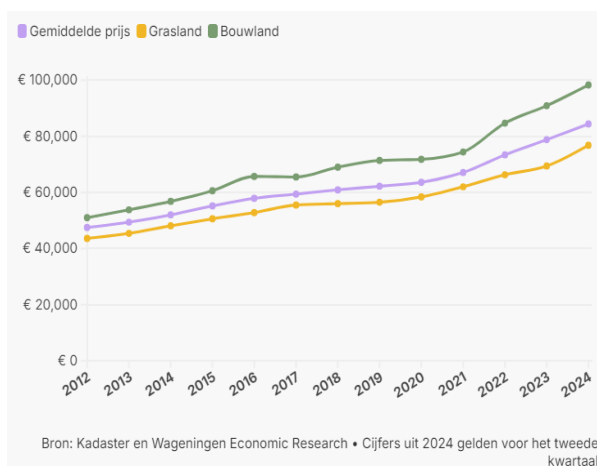
Daarnaast draagt de melkveehouderij bij aan de uitstoot van broeikasgassen, zoals methaan (door de spijsvertering van koeien) en lachgas (bij mestopslag). Ook worden er stikstof en ammoniak uitgestoten, wat schadelijke effecten heeft op natuurgebieden en biodiversiteit door verzuring en overmatige stikstofdepositie.

De sector gebruikt bovendien veel landbouwgrond voor weilanden en voedergrassen zoals maïs, wat een grote ruimteclaim oplevert. Daarnaast wordt een aanzienlijk deel van het veevoer geïmporteerd, met name soja uit Zuid-Amerika. De productie van deze gewassen heeft een hoge ecologische voetafdruk en draagt bij aan problemen zoals ontbossing en biodiversiteitsverlies in de productielanden.

3.1.2 Grondprijzen

Een andere belangrijke ontwikkeling binnen de landbouwsector die van invloed is op het verdienvermogen van agrarisch ondernemers is de stijging van de Nederlandse grondprijzen. Onderstaande grafiek geeft de prijs per hectare bouw- en grasland weer. Deze prijzen zijn in de afgelopen tien jaar met ongeveer 80% toegenomen, terwijl de algemene inflatie 27% bedroeg. De prijs van Nederlandse landbouwgrond ligt grofweg achtmaal boven het Europees gemiddelde.

Figuur 3. Prijs per hectare in Nederland.

In een artikel over grondprijzen van Follow the Money²³, platform voor onderzoeksjournalistiek, wordt aangegeven dat de prijs voor een hectare landbouwgrond in Nederland blijft stijgen, terwijl de productiviteit van die grond al jaren stagneert en de komende jaren verder achteruitgaat. De gemiddelde terugverdientijd van de aankoop van grond stijgt hierdoor tot steeds grotere hoogten. Op basis van het nettoresultaat (de opbrengst van een extra hectare land minus de extra kosten) en de grondwaarde, kwamen

onderzoekers van Follow the Money tot de volgende conclusie met betrekking tot gemiddelde terugverdientijd van grond: een boer die begin deze eeuw een weiland kocht, had deze dat in 19 jaar terugverdiend. Een boer die nu datzelfde weiland koopt, doet er 28 jaar over om die investering terug te verdienen. Voor akkerland is de terugverdientijd inmiddels zelfs bijna 40 jaar.

De hogere grondprijzen en de omvang van het grondbezit hebben ook invloed op de hoogte van leningen die boeren kunnen krijgen. Aan boeren die grond bezitten, kan eenvoudiger geld uitgeleend worden. Immers, mocht de boer onverhoopt failliet gaan, dan kan de bank de grond verkopen en zo kan de lening worden afgelost. De hoge grondprijs maakt boeren die veel grond bezitten solvabel. Boeren die veel grond bezitten, kunnen dat bezit bovendien inzetten om hun bedrijf verder te vergroten. De Rabobank hanteert al jaren de stelregel dat agrarische leningen alleen

²³ [In 7 grafieken: hoe dure grond tot leegloop van het platteland leidt – en de politiek daaraan bijdraagt - Follow the Money - Platform voor onderzoeksjournalistiek \(ftm.nl\), oktober 2024](#)

verstrekkt worden als er minimaal 25 tot 30 procent aan eigen vermogen wordt ingebracht. Grootgrondeigenaren kunnen hun bezit aanwenden als onderpand om aan die eis te voldoen, waardoor ze een hogere lening kunnen afsluiten en hun burens kunnen overbieden als er in de buurt land te koop staat.²⁰ Dit maakt het lastiger voor kleinere boeren die willen opschalen of extensiveren doordat ze bij grondaankoop enerzijds concurreren met de grotere bedrijven en doordat de terugverdientijd van de investering zo lang is. Zo werken hoge grondprijzen mee aan de schaalvergroting en intensivering in de landbouwsector.^{23, 24}

Maatschappelijke initiatieven landbouwgrond

Er zijn verschillende maatschappelijke initiatieven waarbij andere partijen (burgers en fondsen) landbouwgrond kopen en tegen lagere pachtprizen beschikbaar stellen aan boeren. Dit verlaagt de grondprijs niet, maar biedt wel meer mogelijkheden voor startende en kleinere boeren met duurzame landbouwconcepten. Initiatieven zoals Aardpeer en Land van Ons verzamelen via donaties en particulieren geld om landbouwgrond aan te kopen en deze voor natuurvriendelijke en biodiverse landbouw beschikbaar te stellen. Naast deze initiatieven zijn er organisaties die landbouwgrond kopen om natuur te herstellen (bijv. ARK Rewilding Nederland, Staatsbosbeheer). Ondanks hun ambities stuiten deze initiatieven op flinke concurrentie van bijvoorbeeld melkveehouders die land nodig hebben voor het uitrijden van mest of projectontwikkelaars die grond nodig hebben voor woningbouw, natuur en wegen.

3.2 Huidige verdienmodel akkerbouw- en melkveebedrijf

3.2.1 Kosten en opbrengsten

Kosten

De gemiddelde kosten per akkerbouwbedrijf zijn in de loop der jaren sterk gestegen, van bijna € 130.000 in 2001 tot ruim € 300.000 in 2023.²⁵ Dit is een stijging van 130%, terwijl de inflatie in die periode 61,5% bedroeg. Daarnaast is de stijging deels te verklaren door de schaalvergroting van het gemiddeld akkerbouwbedrijf.²⁶ Omgerekend per hectare cultuurgrond zijn de kosten gestegen van circa €2.600 in 2001 tot €5.500 in 2023^{27,25}.

De kosten zijn verdeeld over verschillende posten. De materiële activa vormen de grootste uitgavenpost voor een gemiddeld akkerbouwbedrijf in de afgelopen vijf jaar, waarvan de meeste kosten zitten in de afschrijving van machines en installaties (31%) en onderhoud (20%). De toegerekende kosten vormen de op één na grootste kostenpost, waarbij de meeste uitgaven naar gewasbeschermingsmiddelen (36%) en zaaizaad en pootgoed (33%) gaan.

Ook de gemiddelde kosten per melkveebedrijf zijn in de loop der jaren sterk gestegen, van ongeveer €140.000 in 2001 tot bijna €500.000 in 2023²⁵. Dat is een stijging van 260%, terwijl de inflatie 61,5% bedroeg. Afgezet tegen de hoeveelheid melk per bedrijf zijn de kosten per kg melk gestegen van €0,31 in 2001 tot €0,48 in

²⁴ [In 11 grafieken: hoe de Rabobank miljoenen verdient aan schaalvergroting in de landbouw \(en buiten schot blijft nu de rekening op tafel komt\) - Follow the Money - Platform voor onderzoeksjournalistiek \(ftm.nl\)](#)

²⁵ Deze cijfers zijn niet gecorrigeerd voor inflatie.

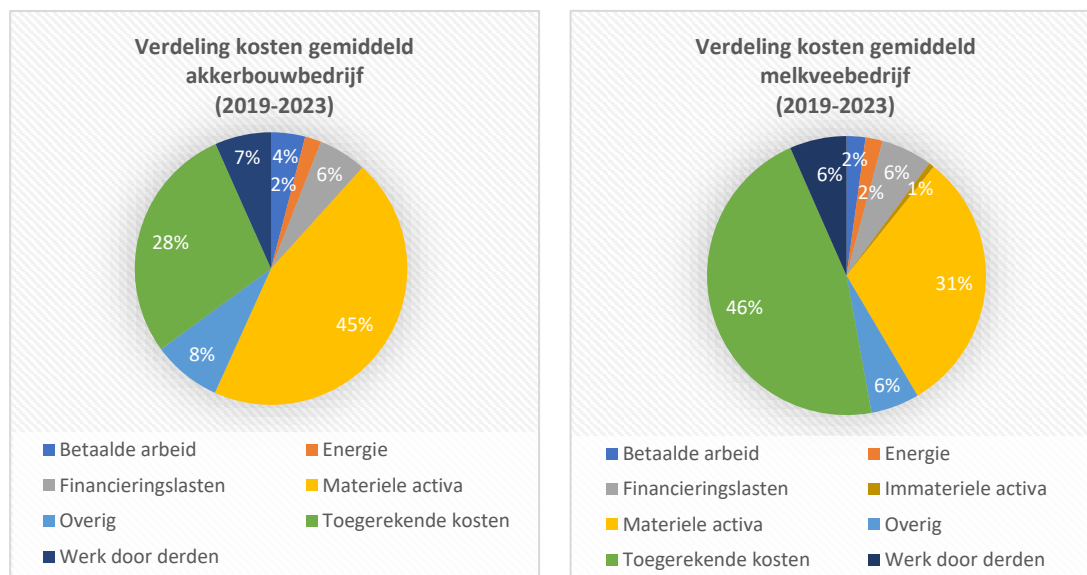
²⁶ Als rekening wordt gehouden met de hoeveelheid hectare cultuurgrond zijn de kosten met een factor 2,1 gestegen, ten opzichte van de factor 2,3 als er geen rekening wordt gehouden met de hoeveelheid cultuurgrond.

²⁷ Gemiddeld aantal hectare cultuurgrond per akkerbouwbedrijf was in 2001 50,7 en in 2023 55 ([BINternet \(agrimatie.nl\)](#)).

2023^{28,25}. De gestegen kosten per melkveebedrijf zijn voor een groot deel te verklaren doordat de melkproductie per bedrijf sterk is toegenomen door schaalvergroting en/of intensivering.²⁹

De kosten zijn verdeeld over verschillende posten. De toegerekende kosten vormen al vijf jaar de grootste uitgavenpost voor een gemiddeld melkveebedrijf, waarvan ruim 65% wordt besteed aan veevoer. De materiële activa vormen de op één na grootste kostenpost, waarbij de meeste uitgaven naar onderhoud (25%) en afschrijvingen van machines en installaties (24%) gaan.³⁰

Figuur 4. Verdeling kosten gemiddeld akkerbouw- en melkveebedrijf.

Toelichting kostenposten

- Toegerekende kosten: synoniem voor dierlijke en plantaardige activa. Hieronder vallen uitgaven voor veevoer, meststoffen, zaai en pootgoed, gewasbeschermingsmiddelen en mestafzetkosten. Deze kosten hangen direct samen met het aantal dieren en het areaal.
- Materiële activa: betaalde pacht, afschrijving gebouwen en glasopstanden, afschrijving machines en installaties, brandstoffen en onderhoud.
- Immateriële activa: diverse rechten waaronder afschrijvingen en huur.
- Energie: aangekochte energie, inclusief diensten en heffingen.
- Betaalde arbeid: de aan werknemers betaalde arbeidskosten.
- Werk door derden: kosten voor loonwerk.
- Financieringslasten: rente en provisies (niet de aflossingen)

Zowel bij akkerbouw- als melkveebedrijven nemen de kosten van dierlijke en plantaardige activa en van afschrijvingen relatief gezien toe met de bedrijfsgrootte in SO.³¹ Zo hebben grotere akkerbouwbedrijven relatief hogere kosten voor gewasbeschermingsmiddelen en zaai en pootgoed en maken ze meer gebruik van moderne machines en installaties dan kleinere bedrijven. Grotere melkveebedrijven gebruiken meer (kracht)voer per melkkoe, maar per saldo stijgen daardoor de opbrengsten per koe sterker dan de kosten voor veevoer. Dit hangt samen met de

²⁸ In 2001 werd circa 456.400 kg melk per bedrijf geproduceerd en in 2023 was dit 1.044.400.

²⁹ Rekening houdend met de gemiddelde hoeveelheid melk per bedrijf zijn de kosten met een factor 1,6 gestegen ten opzichte van een factor 3,6 als hier geen rekening mee wordt gehouden.

³⁰ Deze data komen van [Agrarische feiten en cijfers \(agrimatie.nl\)](https://www.agrimatie.nl).

³¹ [Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven \(Schrijver et al., 2022\)](#).

intensiteit van bedrijven. Grotere bedrijven zijn gemiddeld gezien intensiever en kopen dus ook meer veevoer aan.

De kosten voor arbeid en loonwerk nemen relatief gezien af naarmate een akkerbouw- en melkveebedrijf in een hogere SO-klasse valt. Grote akkerbouwbedrijven zijn gemiddeld gezien verdergaand gemechaniseerd en hebben modernere werktuigen en gebouwen dan kleinere. Grotere melkveebedrijven besteden aanzienlijk minder tijd per melkkoe dan kleinere bedrijven. Dit resulteert in lagere arbeidskosten per eenheid productie bij de grotere bedrijven.

Opbrengsten

De financiële marges in de primaire sector zijn doorgaans klein. Door de sterke positie van andere schakels in de keten, zoals supermarkten, komt de positie van boeren onder druk te staan. Supermarkten spelen een cruciale rol bij het bepalen van zowel de consumentenprijs als de prijs die boeren ontvangen voor hun producten. Tegelijkertijd kiest de consument vaak voor de goedkoopste optie, wat het voor boeren lastig maakt om te concurreren met goedkopere producten die mogelijk minder duurzaam of diervriendelijk zijn geproduceerd. Voor ondernemers die investeren in verduurzaming is het moeilijk om deze inspanningen via de markt terug te verdienen. De mogelijkheden om een hogere prijs te krijgen voor duurzaam geproduceerde producten zijn beperkt en gaan gepaard met onzekerheid.³²

De gemiddelde opbrengst per akkerbouwbedrijf is in de afgelopen jaren gestegen, van minder dan € 200.000 in 2001 tot meer dan € 400.000 in 2023²⁵. Dat is een stijging van 100%, terwijl de inflatie 61,5% bedroeg. Omgerekend per hectare cultuurgrond komt dit neer op circa €4.000 in 2001 en €7.300 in 2023^{33,25}. Deze stijging verliep echter niet lineair, in sommige jaren was ook sprake van een daling ten opzichte van het voorgaande jaar. De opbrengsten zijn minder hard gestegen dan de kosten.³⁴ Hieronder gaan we verder in op de opbrengsten van het gemiddelde akkerbouwbedrijf respectievelijk de gemiddelde melkveehouderij.

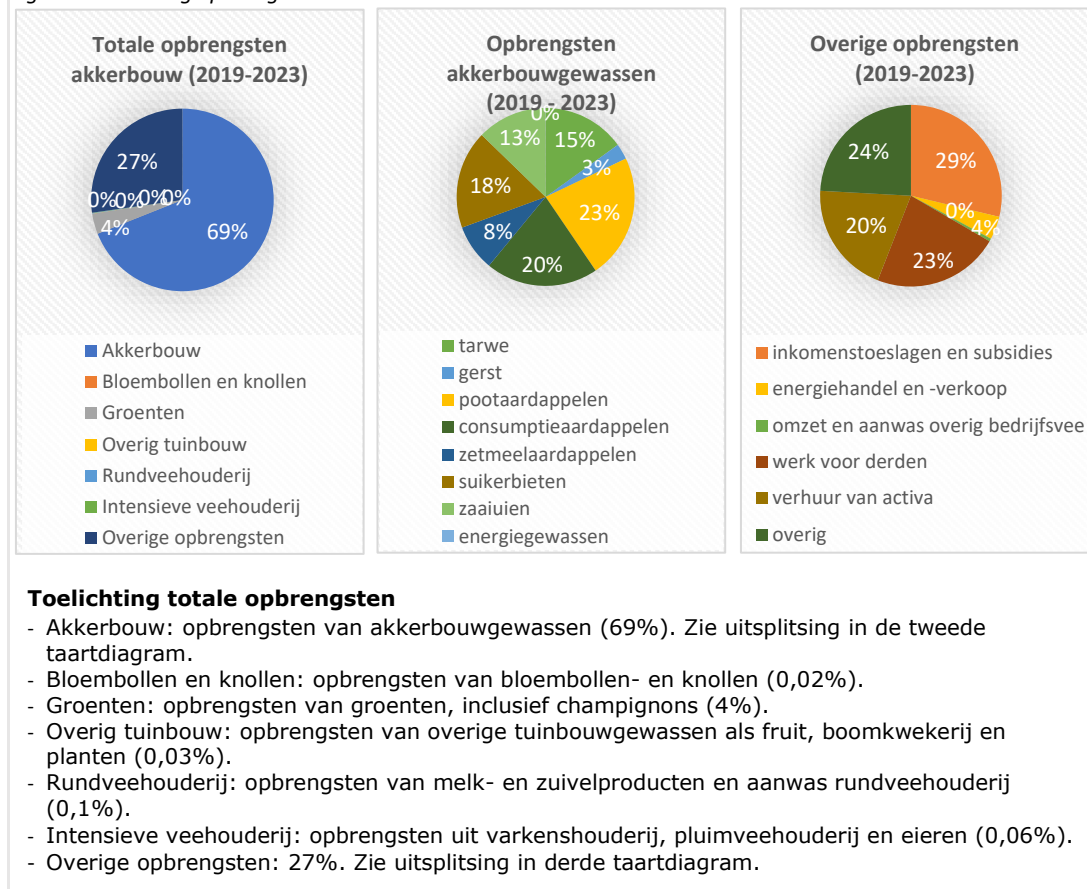
De opbrengsten van een gemiddeld akkerbouwbedrijf bestaan grotendeels uit opbrengsten uit akkerbouw. Dit zijn gewassen zoals consumptie-, zetmeel- en pootaardappelen, tarwe en suikerbieten. Daarnaast dragen overige opbrengsten gemiddeld 27% bij aan de totale inkomsten. Deze overige inkomsten zijn voornamelijk afkomstig uit werk voor derden (6%), inkomstenstoelagen en subsidies (7%) en verhuur van activa (5%). Uit de grafiek blijkt ook dat akkerbouwbedrijven in beperkte mate inkomsten genereren uit andere landbouwactiviteiten, zoals groenteteelt, tuinbouw en veeteelt.

³² [Financiering transitie naar duurzame landbouw. Van der Meulen et al., Wageningen Economic Research \(2020\).](#)

³³ Gemiddeld aantal hectare cultuurgrond per akkerbouwbedrijf was in 2001 50,7 en in 2023 55 ([BINternet \(agrimatie.nl\)](#)). Ook hiervoor geldt dat de stijging voor een deel toe te schrijven is aan de schaalvergroting binnen de akkerbouw.

³⁴ De opbrengsten zijn twee keer zo hoog en de kosten met 2,3 keer zo hoog.

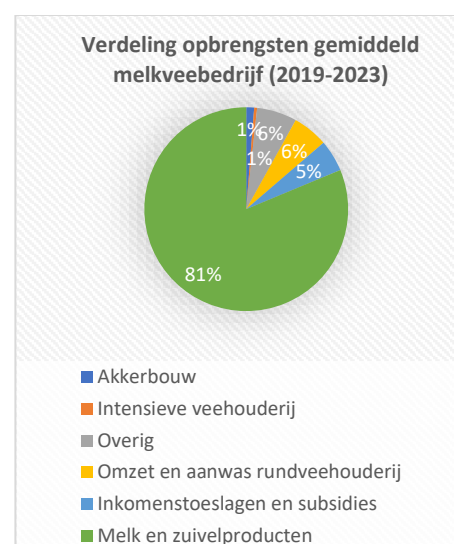
Figuur 5. Verdeling opbrengsten in de akkerbouw

Ook de opbrengsten van een gemiddeld melkveebedrijf zijn in de afgelopen jaren gestegen, van minder dan € 200.000 in 2001 tot meer dan € 600.000 in 2023²⁵. Dat is een stijging van 200%, terwijl de inflatie 61,5% bedroeg. Ook hier zijn de kosten meer gestegen dan de opbrengsten³⁵. De opbrengsten bestaan voor het merendeel uit opbrengsten uit melk- en zuivelproducten (81%). De opbrengsten per kg melk per bedrijf zijn gemiddeld gestegen van € 111 in 2001 tot € 162 in 2023²⁵. De keten (retail) en internationale markt hebben veel invloed op de prijzen die de melkveehouder ontvangt. Een melkveehouder heeft vooral invloed op de strategie en bedrijfsvoering van het bedrijf, zoals het aantal koeien en de intensiteit per koe, en het veevoer.

Daarnaast haalde een gemiddeld melkveehouderij ook opbrengsten uit de verkoop van melkkoeien en kalveren (omzet aanwas rundveehouderij), de verkoop van

Figuur 6. Verdeling opbrengsten melkveebedrijf.

³⁵ De kosten zijn 3,6 keer zo hoog en de opbrengsten zijn 3 keer zo hoog.

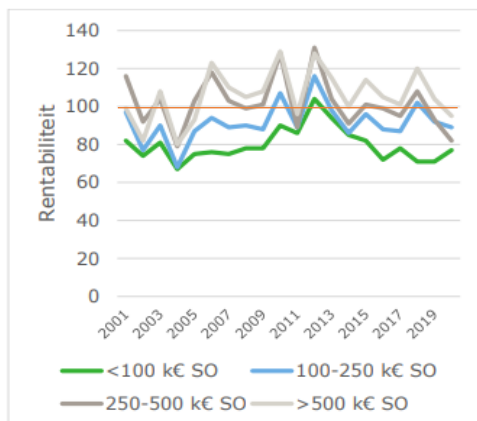
akkerbouwproducten (o.a. aardappelen en tarwe) en producten uit intensieve veehouderij (varkens, pluimvee, eieren). Tot slot verkrijgt een melkveehouderij inkomsten vanuit overige bronnen zoals inkomensvoetstukken en subsidies, energiehandel en verhuur van activa, respectievelijk 5%, 0,4% en 1% van de totale opbrengsten.

3.2.2 Rentabiliteit

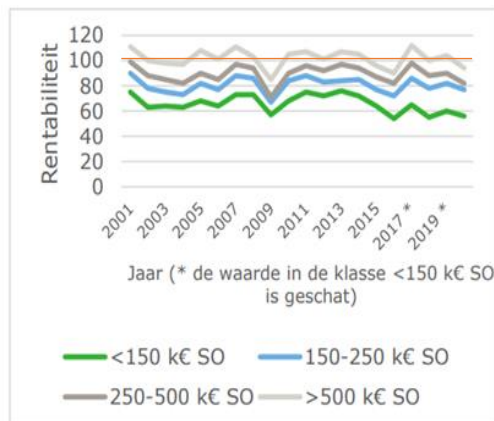
De rentabiliteit is de verhouding tussen de opbrengsten en de kosten en zegt daarmee iets over het verdienmodel van een bedrijf. Bij een marktconforme beloning van de eigen arbeids- en kapitaalinzet is dit getal minimaal 100. Als er niet rekening wordt gehouden met de eigen arbeidsinzet van de agrarisch ondernemer, zal de rentabiliteit positiever uitpakken.

De onderstaande figuren³⁶ laten zien dat de rentabiliteit van een melkvee- en akkerbouwbedrijf in de afgelopen jaren vaker onder de 100 ligt dan erboven, vooral bij de kleinere bedrijven (SO < €150k en SO €150k - €250k). Alleen de bedrijven in de hoogste SO-klasse(n) behalen regelmatig minimaal een marktconforme beloning. Dit duidt op een gunstiger verdienmodel voor akkerbouwbedrijven met een hogere omzet (SO-klassen €250k - €500k en > €500k) vergeleken met bedrijven met een lagere omzet (< €100k en €100k - €250k). Bij melkveebedrijven laten vooral de ondernemingen in de hoogste SO-klasse een positief verdienmodel zien. Voor bedrijven in de lagere SO-klassen is schaalvergroting en intensivering een manier om deze rentabiliteit te verhogen. Deze bedrijven kunnen de rentabiliteit ook verhogen door andere inkomensbronnen te ontwikkelen met verbredingsactiviteiten.³⁶

Figuur 8a. Rentabiliteit akkerbouw³⁶

Figuur 8b. Rentabiliteit melkveehouderij³⁶

3.2.3 Vermogenspositie

Naast de rentabiliteit en het verdienmodel zegt de vermogenspositie iets over de financiële gezondheid en stabiliteit van een bedrijf. Een sterke vermogenspositie geeft bedrijven meer ruimte om te investeren en draagt bij aan de kans op gunstigere financieringsvoorwaarden van banken.

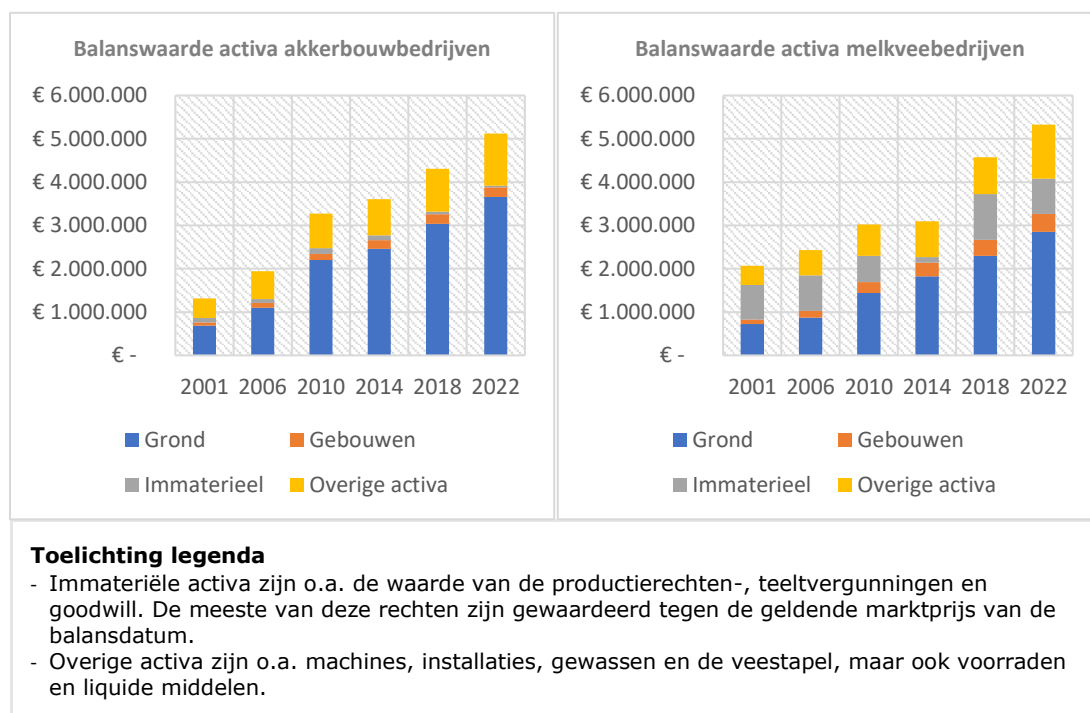
De vermogenspositie in de land- en tuinbouw is sinds 2001 in alle sectoren sterk toegenomen, voornamelijk door de toename van de waarde van grond.

³⁶ [Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven \(Schrijver et al., 2022\)](#).

Onderstaande figuren geven de ontwikkeling van de balanswaarde in activa weer van de akkerbouw en melkveehouderij.

In de akkerbouw is de balanswaarde sterker toegenomen dan in de melkveehouderij. De belangrijkste reden hiervan is de stijging van de grondprijzen. De bedrijfsomvang in de akkerbouw steeg van gemiddeld 54 hectare in 2001 tot 74 hectare in 2022. De gemiddelde balanswaarde per akkerbouwbedrijf is gestegen van circa € 1,3 miljoen in 2001 tot € 5,1 miljoen in 2022.³⁷ Dit is een stijging van circa 290%, terwijl de inflatie 55,6% bedroeg. De waarde stijging wordt voornamelijk gedreven voor de stijging van de grondprijzen, maar de stijging van de hoeveelheid hectare per bedrijf draagt hier ook aan bij. De waarde van de grond is gestegen van bijna 7 ton in 2001 tot 3,7 miljoen in 2022, respectievelijk 52% en 71% van de totale balanswaarde.³⁷ Ook het aandeel grond in eigendom is gestegen van 49% in 2001 tot 64% in 2022.³⁷

Figuur 9. Balanswaarde activa gemiddeld akkerbouw- en melkveebedrijf (in euro's per bedrijf).

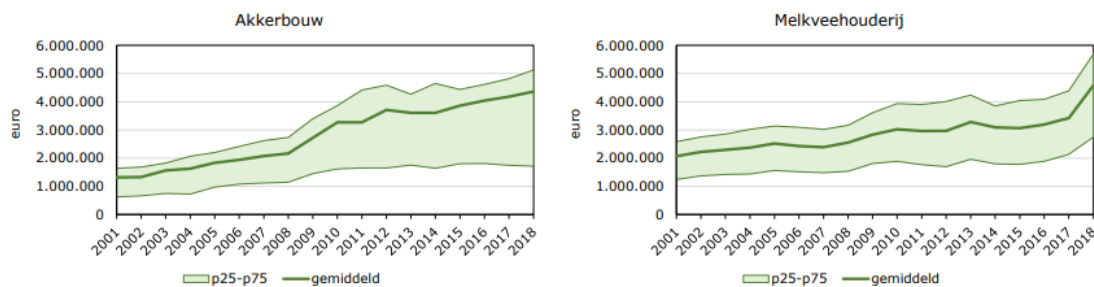

In de melkveehouderij is de bedrijfsomvang gestegen van 40 in 2001 naar 68 hectare in 2022. De gemiddelde balanswaarde per bedrijf is gestegen van circa € 2,1 miljoen in 2001 tot € 5,3 miljoen in 2022. Dit is een stijging van circa 150%, terwijl de inflatie 55,6% bedroeg. De waarde stijging wordt voornamelijk gedreven voor de stijging van de grondprijzen, maar de stijging van de hoeveelheid hectare per bedrijf draagt hier ook aan bij. De waarde van de grond is gestegen van meer dan 7 ton in 2001 tot 2,8 miljoen in 2022, respectievelijk 35% en 54% van de totale balanswaarde.³⁷ Ook het aandeel grond in eigendom is nagenoeg gelijk gebleven rond de 63%.

Onderstaand figuur laat zien dat er sprake is van een brede spreiding in het balanstotaal per bedrijf, met name in de akkerbouw.

³⁷ Dit is niet gecorrigeerd voor inflatie.

Figuur 7. Ontwikkeling en spreiding in balanstotaal (euro per bedrijf)

3.2.4 Financieringswijze

In de land- en tuinbouwsector bestaat circa 70% van het totale vermogen uit eigen vermogen³⁸, in de akkerbouw is dat 85% en in de melkveehouderij gemiddeld 73%. De langlopende schulden, als onderdeel van het vreemd vermogen³⁹, wordt voor het overgrote deel door banken verstrekt en daarnaast door familie of andere financiers. Land- en tuinbouwbedrijven realiseren over het algemeen een laag rendement op eigen vermogen, waardoor andere kredietverstrekkers dan banken minder geneigd zijn om financiering te bieden.⁴⁰

De gemiddelde hoogte van bankleningen in de akkerbouw is sinds 2001 gestegen maar laat sinds 2018 een daling zien. De gemiddelde hoogte van langlopende schulden in de akkerbouw was in 2022 € 636.000. Familieleningen zijn in de akkerbouw relatief belangrijk.

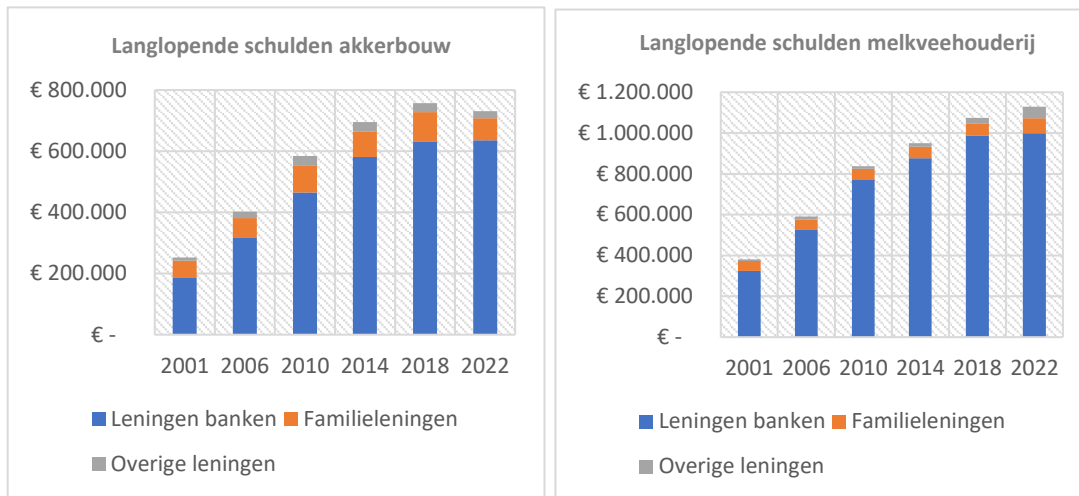
In de melkveehouderij is een afnemende stijging te zien. De bancaire leningen bedroegen in 2022 ongeveer € 1 miljoen per melkveebedrijf. Binnen de land- en tuinbouwsector heeft de melkveehouderij het grootste volume aan vreemd vermogen.

³⁸ Het deel van het vermogen van een onderneming dat toebehoort aan de eigenaar. Dat bestaat o.a. uit de ingehouden winsten, aandelenkapitaal, reserves, en de waarde van activa zoals grond, machines, gebouwen.

³⁹ Het deel van het vermogen van een onderneming dat bestaat uit externe financiering zoals leningen en schulden.

⁴⁰ [Financiering transitie naar duurzame landbouw: Inzicht in het huidige financieringslandschap en ontwikkelingen, Van der Meulen et al. \(2020\).](#)

Figuur 8. Gemiddelde langlopende schulden per bedrijf.⁴¹

De solvabiliteit⁴² is daarentegen wel hoog, wat betekent dat een bedrijf minder afhankelijk is van schulden. In de akkerbouw was de solvabiliteit 85% in 2022. Bij melkveebedrijven was de solvabiliteit gemiddeld 77% in 2022.

Banken zijn de belangrijkste kredietverstrekkers in de landbouwsector en spelen daarmee een essentiële rol in de transitie naar duurzamere landbouwproductie. Bij het beoordelen van een financieringsaanvraag houdt de bank in beginsel rekening met diverse factoren, waaronder:

- **Kasstroom:** Kasstromen zijn essentieel bij het verstrekken van financiering, de financieringslasten moeten in gezonde verhouding staan en blijven tot het verdienvermogen voor zowel onderneming als bancaire risico. Het toekomstige bedrijfsmodel moet daarom voldoende omzet genereren om extra financieringslasten te kunnen ondersteunen. Dit vereist een realistisch vooruitzicht op vrije kasstromen na de investering.
- **Overbruggingsperiode:** Bedrijven die omschakelen naar een duurzamer model moeten vaak aanzienlijke investeringen doen. Hoewel de kosten in deze fase toenemen, blijft de opbrengst vaak nog enige tijd achter. De periode tot de nieuwe omzet is gerealiseerd, kan een uitdaging vormen. Om deze overgangsfase te ondersteunen, biedt de bank specifieke oplossingen, zoals het uitstellen van aflossingen (ook wel een *grace period* genoemd).
- **Solvabiliteit:** De bank beoordeelt de verhouding tussen eigen en vreemd vermogen vanuit risicoperspectief. Als de onderneming verlies lijdt, neemt het eigen vermogen af. Een hoog eigen vermogen geeft een betere uitgangspositie om tot gezonde bedrijfsvoering te komen. Bedrijven met een laag eigen vermogen kunnen verliezen minder goed opvangen. Ook de hoogte van het vreemd vermogen speelt een rol: bij een hoge schuldenlast wordt het moeilijker om extra financiering te dragen.
- **Activa als onderpand:** De bank wil het risico acceptabel houden bij het verstrekken van financiering. Activa zoals grond en gebouwen kunnen daarom als onderpand dienen als de onderneming haar betalingsverplichtingen niet nakomt. Omdat de waarde van activa in de landbouwsector over het algemeen hoog is,

⁴¹ [BINternet \(agrimatie.nl\)](http://BINternet.agrimatie.nl)

⁴² Solvabiliteit geeft aan of een onderneming voldoende eigen vermogen heeft om schulden en andere verplichtingen op lange termijn af te betalen. Het is het percentage eigen vermogen van de totale activa van het bedrijf.

vormt dit vaak geen grote belemmering voor het verkrijgen van leningen en kan dit een aanjager zijn van de financiering van schaalvergroting en intensivering.

3.3 Samenvattend

Schaalvergroting en intensivering bepaalden de ontwikkeling van het verdienmodel in de landbouwsector gedurende de afgelopen decennia. Dat is het meest zichtbaar in de melkveehouderij, waar het aantal in economisch opzicht kleine en middelgrote bedrijven (SO minder dan 250 k Euro) tot 2009 in de meerderheid was. Maar sindsdien domineert het aantal bedrijven met een hogere SO. Voor deze kleine en middelgrote bedrijven was schaalvergroting en intensivering de belangrijkste manier om de rentabiliteit op peil te houden. Deze trend stagneert sinds 2016. Bij verder stijgende kosten is het voor melkveebedrijven de komende jaren een grote uitdaging om hun rentabiliteit verder te ontwikkelen.

Ook in de akkerbouw is het effect van schaalvergroting en intensivering zichtbaar, maar blijven de, in economische opzicht, kleine en middelgrote bedrijven (SO minder dan 250 kEuro) tot op heden veruit in de meerderheid. Ook in de akkerbouw is de rentabiliteit aanzienlijk hoger in de hoogste SO-klasse dan in de laagste SO-klasse. Dit duidt er waarschijnlijk op dat grote bedrijven meer kunnen investeren in verhogen van de productiviteit, kostenbesparing en kwaliteit van hun producten. Een vraag is of deze mechanismen voldoende zijn om hun rentabiliteit bij verder stijgende kosten de komende jaren te blijven ontwikkelen.

De schaalvergroting en intensivering zijn ook zichtbaar in de groeiende vermogenspositie van akkerbouw- en melkveebedrijven. De combinatie van schaalvergroting en stijgende grondprijzen heeft de balanswaarde van grond verder doen toenemen. Ook de leningen van landbouwbedrijven zijn sterk toegenomen in omvang. Al is sinds 2018 in de melkveehouderij een afname van de stijging te zien en in de akkerbouw een lichte daling.

Banken zijn de belangrijkste kredietverstrekkers in de landbouwsector en spelen daardoor een cruciale rol in de transitie naar duurzamere landbouwproductie. Zij beoordelen de financiële situatie van landbouwbedrijven op diverse criteria, waarbij het toekomstige verdienmodel en de daarmee gepaarde kasstromen belangrijke voorwaarden zijn. Zij kunnen een ondersteunende rol innemen tijdens de omschakelperiode van een bedrijf waarin opbrengsten vaak achterblijven ten opzichte van toenemende kosten.

4 Effecten van verbreding en omschakeling op het verdienvermogen

4.1 Definities omschakelen en verbreden

Allereerst is belangrijk om een definitie van omschakelen en verbreden nader toe te lichten. Hierbij is de term 'omschakelen' een lastige, omdat dit doet suggereren dat een boer in zeer korte tijd alles moet veranderen. Dit terwijl met omschakelen wordt bedoeld op het verduurzamen van de bedrijfsvoering wat meestal stapsgewijs over een langere periode wordt uitgespreid. Dit gaat vaak niet over hele radicale veranderingen, maar het doorontwikkelen van het huidige bedrijfsmodel. Boeren zijn vaak al op veel vlakken bezig en gaan hier verder op door. Daarentegen wordt de term omschakelen juist wel gebruikt in gesprekken met agrarisch ondernemers als het bedrijf biologisch wordt. Dit is een overgang naar een andere productiewijze met duidelijke eisen aan de bedrijfsvoering en een certificaat zodra het bedrijf aan deze eisen voldoet. In deze notitie gebruiken we de term omschakelen in bredere zin, dat wil zeggen om te spreken over de verduurzaming van de bedrijfsvoering waarmee de milieu- en klimaatdoelstellingen gerealiseerd kunnen worden. Dit kan zowel door het doorontwikkelen van het bestaande bedrijfsmodel zijn alsook het omschakelen van gangbaar naar biologisch, natuurinclusief of van biologisch naar hoog intensief.⁴³

Met verbredingsactiviteiten worden activiteiten bedoeld die naast de traditionele landbouw plaatsvinden en gericht zijn op het genereren van extra inkomsten of het creëren van maatschappelijke waarde. Voorbeelden hiervan zijn agrarisch natuurbeheer, recreatieve voorzieningen, of zorgboerderijen. Sommige verbredingsactiviteiten kunnen ook een rol spelen binnen het proces van omschakeling naar een duurzamere bedrijfsvoering, zoals biovergisting.

In deze notitie maken we een onderscheid tussen de begrippen verbreding en omschakeling. Toch is er in de uitwerking van de effecten enige overlap mogelijk, omdat bepaalde activiteiten in beide categorieën kunnen vallen.

4.2 Wanneer gaat een boer omschakelen of verbreden?

Agrarische ondernemers gaan omschakelen of verbreden vanuit diverse motieven. Westerink et al (2018)⁴⁴ maken onderscheid in vier randvoorwaarden voor omschakeling. (1) *Willen* en (2) *kunnen* (ofwel kenmerken van de ondernemer en het bedrijf), en (3) *moeten* en (4) *mogen* (ofwel kenmerken van het overheidsbeleid en de omgeving). Voor de meeste agrariërs is op dit moment een combinatie van *willen* en *kunnen* bepalend voor de keuze om wel of niet om te schakelen. Daarbij maakt het financieringsvraagstuk en de steun die financieringsregelingen kunnen bieden vooral onderdeel uit van het *kunnen*. Het is mogelijk dat de randvoorwaarde *moeten* in de toekomst relevanter wordt op het moment dat de overheid wet- en regelgeving aanscherpt, waardoor agrariërs verplicht worden te verduurzamen.³⁶

⁴³ [Financieringsregelingen voor omschakeling van agrarische bedrijven tegen het licht. Walther, Kamphorst, Nieuwenhuizen, Weer \(2024\).](#)

⁴⁴ J. Westerink, B. Smit, M. Dijkshoorn et al (2018), [Boeren in Beweging: Hoe boeren afwegingen maken over natuurinclusieve landbouw en hoe anderen hen kunnen helpen - Research@WUR](#)

Als we ervan uitgaan dat een ondernemer *wil* omschakelen, is een aantal randvoorwaarden van belang, die het mogelijk maken dat een boer daadwerkelijk *kan* omschakelen.⁴³

1. Stabiel overheidsbeleid

Stabiliteit in beleid en wet- en regelgeving en duidelijke kaders zijn voor agrarisch ondernemers leidend. Duidelijkheid is van belang voor ondernemers om te weten waar ze zich op kunnen richten, zowel ruimtelijk als voor een langere tijd. Dit heeft te maken met de verdienmodellen in de agrarische sector die gebaseerd zijn op langere termijn. De afschrijvingstermijnen van apparatuur en gebouwen zijn bijvoorbeeld 10 tot 20 jaar. Na gedane investeringen kunnen ondernemers niet tussentijds verschillende keren meebewegen met beleidswisselingen. Wet- en regelgeving kan ook van belang zijn om achterblijvers mee te nemen (*moeten*) en draagt bij aan de stap voor stap verduurzaming van de sector.

2. Zicht op een robuust en toekomstbestendig verdienmodel

Een minstens zo belangrijke randvoorwaarde voor de omschakeling van agrarische ondernemers is het perspectief op een gezond verdienmodel. Een boer zal alleen overstappen op duurzamere productiemethoden als deze een robuust en toekomstbestendig inkomen kunnen garanderen op de lange termijn. Ook banken zullen pas bereid zijn om financiering te verstrekken wanneer het verwachte verdienmodel voldoende omzet genereert om de financieringslasten te kunnen dragen. Het is daarom cruciaal om randvoorwaarden te creëren die de lange termijn houdbaarheid van verdienmodellen binnen de transitiepaden waarborgen.

3. Financiering en ondersteuning van de transitieperiode

Als wordt verwacht dat het verdienmodel op lange termijn duurzaam is, vormt financiering doorgaans geen groot obstakel. Wel kunnen de kasstromen tijdens de transitieperiode en het beheersen van risico's belangrijke knelpunten zijn. In deze overgangperiode zijn de kosten vaak hoger, bijvoorbeeld door noodzakelijke investeringen, terwijl de opbrengsten kunnen achterblijven. Dit kan bijvoorbeeld komen door een lager gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, waarmee het risico op mislukte oogsten hoger is of het nog ontbreken van een meerprijs voor het product. In de praktijk komen deze risico's vrijwel volledig op het bord van de boer terecht.

4.3 Diversiteit van 'het boerenbedrijf'

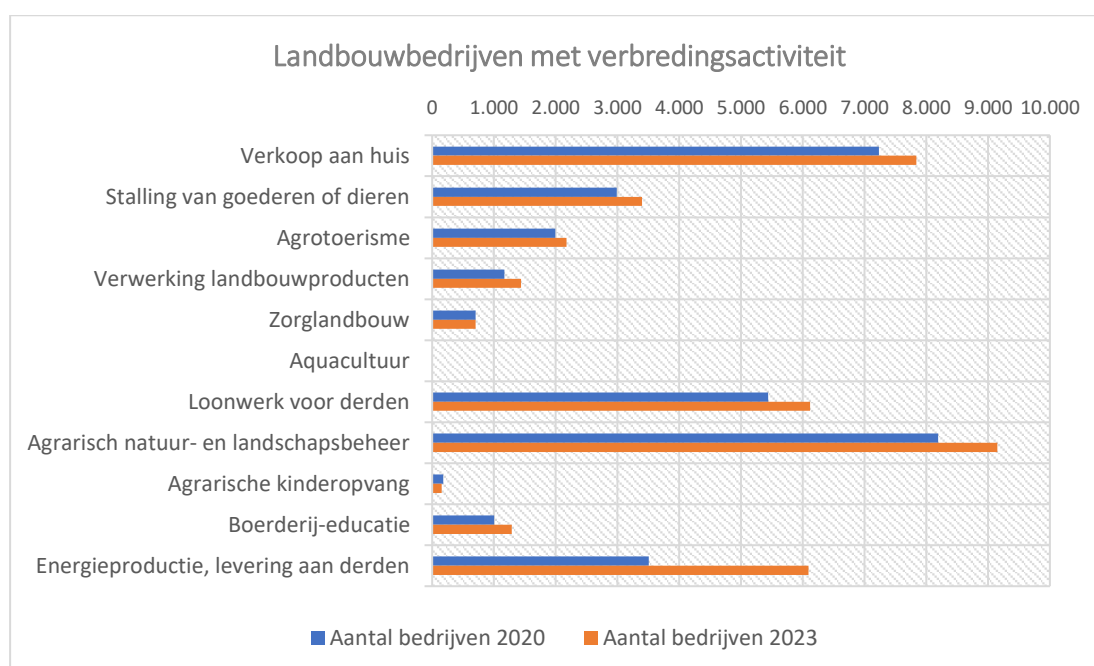
De effecten op het verdienvermogen van bedrijven (bijv. de hoogte van meerkosten en bedrijfsresultaten) moeten natuurlijk met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Geen enkel boerenbedrijf is hetzelfde, wat zorgt voor een grote spreiding in de effecten. Deze bevinding wordt bevestigd door een recent onderzoek van Wageningen Economic Research (2024)⁴⁵. In dit onderzoek is berekend hoe het inkomen verandert als gevolg van verschillende maatregelpakketten voor diverse bedrijfstypen. Hieruit blijkt dat de inkomenseffecten sterk uiteenlopen per bedrijfstype. Sommige bedrijven ervaren een inkomensverlies van 28%, terwijl andere te maken hebben met verliezen tot wel 200%. Dit maakt het bijzonder lastig om eenduidige conclusies te trekken over de omvang van de effecten op het verdienvermogen van een middelgroot akkerbouw- of melkveebedrijf.

⁴⁵ Uitwerking bedrijfstypen voor duurzame landbouw: melkveehouderij en akkerbouw, Jongeneel et al. (2024).

4.4 Effecten van verbredingsactiviteiten

Steeds meer boeren en tuinders (ruim vier op de tien in 2020) verdienen hun inkomen niet alleen met standaardopbrengsten uit agrarische productie, maar leveren ook andere diensten en producten aan de samenleving, zogenaamde 'verbredingsactiviteiten' (zie figuur 12). Het aantal landbouwbedrijven met een aanvullende inkomstenbron is ten opzichte van 2020 gestegen met ruim 10%. Daarmee halen bijna vijf op de tien boeren inkomsten uit verbreding. De vier meest voorkomende verbredingsactiviteiten zijn natuurbeheer, verkoop van landbouwproducten, loonwerk en duurzame energieproductie.

Figuur 12. Aantal landbouwbedrijven met een verbredingsactiviteit, 2020 t.o.v. 2023⁴⁶

Verbredingsactiviteiten komen vooral voor bij de drie grondgebonden bedrijfstypen melkvee-, akkerbouw- en graasdierbedrijven.⁴⁷ In 2021 kwam gemiddeld 3% van de totale opbrengsten van land- en tuinbouwbedrijven uit verbredingsactiviteiten, met een grote spreiding tot wel 50%.⁴⁸

Motieven voor steeds meer landbouwbedrijven om hun activiteiten verbreden, zijn volgens geraadpleegde experts in eerste instantie vooral financieel van aard (aanvullend of ander basisinkomen is nodig), maar ook intrinsieke motivatie voor andere activiteiten is hierbij een factor.⁴⁹

Uit onderzoek blijkt dat bedrijven met verbredingsactiviteiten in de periode 2013-2019 gemiddeld een hoger bedrijfsresultaat (€74.000) behalen dan bedrijven zonder dergelijke activiteiten (€66.000), mits de extra eigen arbeidsinzet buiten beschouwing wordt gelaten. Dit hogere bedrijfsresultaat gaat namelijk gepaard met

⁴⁶ [Staat van Landbouw, Natuur en Voedsel \(wur.nl\)](#)

⁴⁷ [Effect van verbredingsactiviteiten op het inkomen in de land- en tuinbouw \(Van der Meulen et al., 2022\).](#)

⁴⁸ [Duurzaam verdienen Analyse verdienvermogen verduurzamingsmodellen landbouw \(Berkhout en Galema, 2022\)](#)

⁴⁹ Expertsessie Verdienvermogen Boeren met Toekomst, 24 oktober 2024.

een toename in onbetaalde arbeidsinzet. Wanneer deze onbetaalde arbeidsinzet wel wordt meegerekend, is het bedrijfsresultaat per onbetaalde arbeidsjaareenheid voor bedrijven met en zonder verbreding op € 38.000 en is er geen significant verschil. Wel zijn er verschillende uitkomsten per type verbredingsactiviteit. Zo behalen bedrijven met zorglandbouw (€91.000), huisverkoop (€70.000) of werk voor derden (€81.000) een significant hoger bedrijfsresultaat dan bedrijven zonder verbredingsactiviteiten (€66.000). Het gemiddelde bedrijfsresultaat van bedrijven met agrotourisme ligt echter lager, namelijk op €65.000.⁵⁰

Een aantal verbredingsactiviteiten draagt bij aan de verduurzamingsdoelstellingen van de landbouw. Voorbeelden hiervan zijn natuurbeheer, de opwekking van hernieuwbare energie (zoals zonne-energie, windenergie en biomassa) en koolstofopslag in bodem en gewassen. Daarnaast zijn er verbredingsactiviteiten die bijdragen aan de sociale aspecten van verduurzaming, zoals zorglandbouw, boerderijeducatie, huisverkoop en agrarische kinderopvang. Deze activiteiten helpen de kloof tussen platteland en stad te verkleinen. Deze activiteiten maken ook deel uit van de zogeheten transitiepaden, die verder worden toegelicht in paragraaf 4.2. Tot slot zijn er activiteiten zonder directe invloed op de verduurzamingsdoelstellingen, zoals loonwerk voor derden en de stalling van goederen of dieren. Hoewel deze activiteiten het verdienmodel van individuele agrarische ondernemers kunnen versterken, maken ze geen deel uit van de transitiepaden en worden daarom niet uitgelicht in deze notitie.

4.5 Effecten van omschakeling

4.5.1 De transitiepaden

In een verkenning van duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw constateert de Sociaal Economische Raad⁵¹ dat boeren verschillende transitiepaden kunnen volgen bij de verduurzaming van hun bedrijf, mede afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, de eigen ambities en de uitgangssituatie van het bedrijf (zie tekstkader). De volgorde van de transitiepaden impliceert geen rangschikking in belangrijkheid of impact. Voor alle bedrijven geldt dat ze in 2050 volledig duurzaam zijn en in 2030 moeten voldoen aan de normen die het kabinet heeft vastgesteld. Ecologische doelen op het gebied van bodem-, water- en luchtkwaliteit, biodiversiteit en klimaat worden daarmee een integraal onderdeel van de bedrijfsvoering.

Er zijn al vele voorbeelden van bedrijven die actief zijn op deze transitiepaden, maar niet alle transitiepaden zijn in alle gebieden en bedrijven mogelijk of wenselijk. Dicht bij natuurgebieden of in veenweidegebieden liggen andere routes voor verduurzaming voor de hand dan in de kleigebieden, in de polder of op de hoge zandgronden. Daarnaast bestaat er overlap tussen transitiepaden en kan een bedrijf meerdere transitiepaden volgen. Zo kan een melkveehouder biologische melk produceren (transitiepad 4) en tegelijkertijd diensten leveren voor natuur- en landschapsbeheer (transitiepad 6). In de praktijk zullen bedrijven zich meestal verder ontwikkelen langs het transitiepad of de transitiepaden die het beste aansluiten bij hun huidige bedrijfsmodel. Dit is financieel vaak het meest efficiënt en past het beste bij het ondernemerschap van de boer.

⁵⁰ Totaal zonder rekening te houden met benodigde onbetaalde arbeidsinzet.

⁵¹ Sociaal Economische Raad (2021) Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw. SER-advies 21/06, mei 2021

Tekstkader 2. Transitiepaden Sociaal Economische Raad.⁵¹

Transitiepad 1: Hightech gesloten systemen

Gesloten systemen voor dierlijke en/of plantaardige productie die worden gestuurd op het minimaliseren van emissies en inputs (zoals waterverbruik, mest, voer en chemie), op hergebruik van reststromen, opwekking van energie en een hoog niveau van dierenwelzijn en diergezondheid.

Let op: dit transitiepad is niet van toepassing op de akkerbouw en melkveehouderij, maar bijvoorbeeld wel op de glastuinbouw en pluimveehouderij.

Transitiepad 2: Hightech open systemen

Deze open systemen voor dierlijke en/of plantaardige productie zijn gericht op het produceren van hoge kwaliteitsproducten door een focus op gezonde bodems en minimale emissies naar bodem, water en lucht. Ze maken gebruik van de laatste ontwikkelingen op het gebied van precisietechnieken, veredeling, robotica en kringloopprijncipes.

Bijv. mozaïek akkerbouw

Transitiepad 3: Zo duurzaam mogelijke landbouw

Geheel of deels grondgebonden plantaardige en/of dierlijke productie in bedrijven die de best beschikbare duurzame methoden en technieken toepassen. Dit zijn agrarisch ondernemers die gericht zijn op duurzame optimalisatie van het bedrijf met een blik op de omgeving.

Bijv. kringloop sluiten, teelt van groenbemesters, niet-kerende grondbewerking

Transitiepad 4: Biologisch plus

Biologisch plus richt zich op het toepassen en verder ontwikkelen van ecologische en regeneratieve landbouwprincipes. Ook voor biologische landbouw zijn er met het oog op de toekomst aanpassingen nodig, bijvoorbeeld met betrekking tot gewasbeschermingsmiddelen, dierenwelzijn of het toelaten van gentechnologie.

Bijv. biologische bedrijven die steeds meer de principes van regeneratieve landbouw toepassen.

Transitiepad 5: Maatschappelijke ondernemingen

Maatschappelijke ondernemingen zijn multifunctionele bedrijven die naast voedsel ook andere maatschappelijke waarden en diensten produceren, zoals zorg, recreatie of educatie, of nieuwe verbindingen organiseren tussen voedselproductie en consumenten/burgers.

Bijv. Zorgboerderijen en Herenboeren.

Transitiepad 6: Natuur- en landschapsbeheer

Dit transitiepad richt zich op boeren die op hun hele bedrijf of een flink deel van hun bedrijf diensten leveren voor natuur- en landschapsbeheer, waterberging/zuivering of CO₂-opslag. Deze bedrijven organiseren zich vaak in regionale collectieven of coöperaties, of gaan partnerschappen aan met natuurorganisaties en landschapsbeheerders.

Bijv. Langjarige pacht voor het realiseren van nieuwe natuur en voedselbossen.

Transitiepad 7: Stoppen

Structureel stopt jaarlijks twee tot drie procent van de bedrijven. Het uitwerken van dit transitiepad kan 'stoppen' op zo'n manier faciliteren dat het zowel aan een redelijke vergoeding voor de ondernemer bijdraagt als aan het realiseren van maatschappelijke waarden.

De transitiepaden richten zich op het verminderen van de negatieve milieueffecten en klimaatbelasting van landbouwproductie en waar mogelijk zelfs op het realiseren van positieve milieueffecten. Voor boeren vormen deze transitiepaden echter niet het uitgangspunt. Hun keuzes worden primair bepaald door persoonlijke wensen, ambities en motieven, zoals inkomenszekerheid, normen en waarden of werkplezier. Zoals toegelicht in paragraaf 4.1, ligt de focus doorgaans op het doorontwikkelen binnen een transitiepad dat het beste aansluit op de bestaande bedrijfsopzet. Een volledige omschakeling naar een geheel ander transitiepad is zelden een vanzelfsprekende keuze voor boeren.

De effecten van verduurzamingsmaatregelen op het milieu en het klimaat zijn niet eenduidig en kunnen elkaar 'in de weg zitten'. Dit wordt ook wel afruilen genoemd. Zo leidt een verbetering in dierenwelzijn doorgaans tot een toename van milieuemissies, en vereist het volledig vermijden van gewasbeschermingsmiddelen meer handmatige arbeid en machinale bewerkingen, wat weer kan leiden tot extra brandstofverbruik.⁵² Een ander voorbeeld is een melkveehouder die met een groot aandeel natuurlijk grasland de biodiversiteit wil verbeteren. Dit grasland wordt later gemaaid en minder bemest dan gangbaar en staat een deel van het jaar onder water (plas-dras). In dit type grasland is de biodiversiteit hoger en komen meer weidevogels voor in tegenstelling tot Engels raaigras. Aan de andere kant is het natuurlijke gras minder goed verteerbaar voor koeien, wat kan leiden tot een hogere methaanemissie en dus tot hogere CO₂-uitstoot per kg melk. Veel van deze maatregelen zijn dus geen simpele "knoppen" waar je op kunt drukken om een direct en uniform effect te bereiken. Zo heeft het overschakelen op een ander koeienras gevolgen voor de melkproductie en brengt het diverse beperkingen met zich mee. Dit werkt bijvoorbeeld beter bij het ene koeienras dan bij het andere. Het effect van dergelijke maatregelen hangt daarom altijd af van factoren zoals tijd, ondernemerschap en de specifieke situatie op het boerenbedrijf, waardoor de resultaten per bedrijf sterk kunnen variëren.

4.5.2 Effecten van transitiepaden op het verdienvermogen

Op bedrijfsniveau vergt de omschakeling of doorontwikkeling op transitiepaden investeringen en/of heeft het invloed op het toekomstige verdienmodel (kosten-baten) van het bedrijf. Een melkveehouderij die bijvoorbeeld duurzaam hoogproductief gaat werken, kan een emissiearme stalvloer aanschaffen die mest en urine scheidt. Dit vraagt om een forse investering en zorgt daarmee voor een stijging van de jaarlijkse kosten voor de afschrijvingsperiode. Omgekeerd hoeft een melkveehouderij die gaat extensiveren en het aantal koeien vermindert niet te investeren, maar zal deze keuze leiden tot lagere opbrengsten (effect op baten van het verdienmodel). Bij de omschakeling van gangbaar naar biologische landbouw is er sprake van zowel eenmalige investeringen die over een langere termijn worden betaald als veranderingen in het verdienmodel. Zo moet een akkerbouwer investeren in lichtere machines en mechanische onkruidbestrijding én rekening houden met een terugval in omzet tijdens de overgang naar biologisch. Afhankelijk van de maatregelen kunnen de effecten zowel van invloed zijn op de kosten- en batenkant van het verdienmodel en zit hier een bepaalde doorlooptijd aan vast.

⁵² [Duurzaam verdienen: analyse verdienvermogen verduurzamingsmodellen landbouw, Berkhout en Galema \(2022\).](#)

Er zijn bedrijven die aantonen dat investeringen in verduurzaming niet alleen terug te verdienen zijn, maar dat een duurzamere bedrijfsvoering ook kan bijdragen aan betere economische resultaten. Onderzoek van Wageningen Economic Research laat zien dat de 25% duurzaamste melkveebedrijven — met een hoge score op milieu, biodiversiteit en dierenwelzijn — in 2019-2021 economisch beter presteerden dan de overige 75%.^{53, 54} Deze bedrijven realiseerden hogere opbrengsten en lagere toegerekende kosten per kilo melk en realiseerden een hoger bedrijfsinkomen. De vraag is of deze succesvolle, duurzamere verdienmodellen ook op grote schaal toepasbaar zijn en niet alleen rendabel zijn voor een selecte groep bedrijven die erin slaagt om optimaal gebruik te maken van specifieke niches in de markt. Schattingen van de hoogte van de omschakelkosten en verdienmodellen (kosten-baten) van duurzamere vormen van landbouw zijn niet eenduidig en niet altijd beschikbaar. Investeringskosten, onderhoudskosten en baten zijn sterk afhankelijk van het bedrijfsmodel, de locatie van het bedrijf en ondernemerskwaliteiten van de boer. Bovendien is het niet altijd mogelijk onderscheid te maken tussen de reguliere kosten en kosten die direct verband houden met verduurzaming. Hieronder geven we een kwalitatieve toelichting, en waar mogelijk ook een kwantitatieve indicatie, van de effecten die verschillende duurzaamheidsmaatregelen kunnen hebben op het verdienmodel van akkerbouw- en melkveebedrijven.

Transitiepad 1: High tech gesloten systemen

Dit transitiepad is niet van toepassing op akkerbouw- en melkveebedrijven. De akkerbouw is een vorm van open teelt, ofwel teelt in de open lucht. Ook in de melkveehouderij zijn geen gesloten systemen, want de stallen zijn open en worden natuurlijk geventileerd.

Transitiepad 2: High tech open systemen

Dit transitiepad kenmerkt zich door grote investeringen in innovatieve technieken die de impact op klimaat en milieu verkleinen. De afschrijving hiervan wordt over langere periode uitgespreid. De technologieën leiden doorgaans tot meer mechanisatie en automatisering, wat de arbeidsinzet en het gebruik van inputs kan verminderen en zo de variabele kosten verlaagt. Oftewel dit transitiepad is sterk kostenverhogend door de grote investeringen, maar kan ook leiden tot een kostenverlaging en/of opbrengstenverhoging.

Bij de melkveehouderij kan hierbij gedacht worden aan het gebruiken van voeradditieven en/of emissiearme stalsystemen om methaanemissies te reduceren, eventueel in combinatie met een biovergister om de reststromen te verwaarden. In de akkerbouw zijn vele maatregelen te passen onder 'precisielandbouw'. Dit is het geven van een zeer gerichte behandeling om de productie te optimaliseren en milieu-impact te minimaliseren. Onder andere door het gebruik van data, drones en sensoren. Dit vergt veelal grote investeringen. De invloed op verdienmodel kan potentieel positief zijn. Maar dit is afhankelijk van factoren zoals de expertise van de ondernemer, het bedrijfsmodel en de bodemgesteldheid. Deze maatregel is met name geschikt voor gespecialiseerde teelt van hoogwaardige producten en daarmee voor grootschalige bedrijven.⁵⁵

⁵³ [Verkenning economische prestatie melkveehouderij in relatie tot duurzaamheidsdoelen. Doornewaard, Kok, Daatselaar, Beldman \(2023\).](#)

⁵⁴ <https://agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2278&indicatorID=2028>

⁵⁵ Duurzaam verdienen, analyse verdienvermogen verduurzamingsmodellen landbouw (Berkhout en Galema, 2022).

Tekstkader 3. Voorbeelden van maatregelen en indicatie van kosten.

<p>Melkveehouderij</p> <p><u>1. Voeradditieven</u> Om de methaanproductie te verminderen. Dit leidt tot structurele kosten en heeft daarmee invloed op het verdienmodel.</p> <p><u>2. Emissiearme stalsystemen (i.c.m. met biovergisters)</u> Om de methaanemissie te verminderen, de stikstofuitstoot blijft gelijk. Dit vraagt om een grote investering. De kosten zijn voor de biovergister, stalvloer en leidingwerk.</p>	<p>Kostenindicatie</p> <p>€ 1 per 100 kilo melk⁵⁶</p> <p>€ 500.000⁵⁷</p>
<p>Akkerbouw</p> <p><u>1. Precisiespuiten van gewasbeschermingsmiddelen</u> Dit kan op verschillende manieren, oplopend in kosten: 1) met behulp van een GPS-systeem en een spuitcomputer 2) met een Pulse-width modulation 3) met cameratechnologie.</p>	<p>Kostenindicatie</p> <p>€ 10.000 - € 100.000⁵⁸</p>

Binnen dit transitiepad is het essentieel dat technologische oplossingen ook in de praktijk werken. De ervaring met een aantal emissiearme vloersystemen heeft laten zien dat de emissiereductie die in pilots werd gerealiseerd, in de praktijk niet tot stand kwam.⁵⁹ Om dit te voorkomen is het nodig de techniek goed te testen en te blijven monitoren in de praktijk.

Transitiepad 3: Zo duurzaam mogelijke landbouw

Dit transitiepad richt zich op bedrijven die hun bedrijfsvoering willen optimaliseren met oog voor de omgeving. Zij zullen niet snel grote radicale veranderingen doorvoeren, maar nemen stap voor stap verduurzamingsmaatregelen. De impact op de investeringskosten en het verdienmodel wordt verwacht beperkt te zijn, aangezien een gunstige kostenstructuur voor veel bedrijven een belangrijke motivatie is om verduurzamingsmaatregelen te implementeren.

Voorbeelden van maatregelen zijn het optimaliseren van bemesting of voeding bij melkveebedrijven of het verbeteren van de bodemkwaliteit bij akkerbouwbedrijven. Hoewel maatregelen om de bodem te verbeteren niet altijd kostenneutraal zijn, winnen deze maatregelen aan populariteit. Deze maatregelen brengen hogere kosten met zich mee of leiden tot verlies aan opbrengsten. Dit weegt voor boeren wel steeds vaker op tegen de positieve effecten op de bodemkwaliteit, wat de gewassen ten goede komt en productiviteit op de lange termijn zeker stelt.

⁵⁶ [Beleidsscenario's voor klimaatmitigatie in landbouw en landgebruik \(wur.nl\)](https://www.wur.nl)

⁵⁷ Informatie uit gesprek van NKP met ondernemer, september 2024. Dit is indicatie van de kosten voor een melkveehouder met 100 koeien die een mestvergister combineert met emissiearm stalsysteem. Inbegrepen zijn de kosten van de emissiearme vloer, leidingwerk en de mestvergister. De werkelijke kosten kunnen per bedrijf sterk verschillen.

⁵⁸ [Precisiespuiten: nauwkeurigheid heeft een prijskaartje - Precisielandbouw voor alle telers \(proeftuinprecisielandbouw.nl\)](https://proeftuinprecisielandbouw.nl)

⁵⁹ [Emissiearme stallen werken niet of minder goed dan verwacht - WUR](https://www.wur.nl)

Tekstkader 4. Voorbeelden van maatregelen en indicatie van kosten.

<p>Melkveehouderij</p> <p><u>1. Verhoging weidegang</u> Veronderstelling dat dit alleen wordt gedaan als het budgetneutraal kan.</p> <p><u>2. Meer blijvend grasland binnen het bouwplan</u> Resulteert in minder herinzaai maar ook meer handelingen voor graslandbeheer.</p> <p><u>3. Optimalisatie bemesting</u> Investeren in kennis en advies, en besparing op kunstmest.</p> <p><u>4. Optimalisatie voeding</u> Inhuren van een adviseur en extra uren van de melkveehouder (24 uur), besparing op krachtvoerkosten.</p>	<p>Kostenindicatie</p> <p>€ 0⁶⁰</p> <p>Opbrengstenderving van 1,7%⁵⁸</p> <p>€ 2.500 extra arbeidsinzet + besparing van € 0,91 per kg⁶¹</p> <p>24 uur + besparing van 5%⁵⁸</p>
<p>Akkerbouw</p> <p><u>1. Ruige vegetatie op overhoekjes en stimulering akkervogels</u> Geen opbrengstenderving want het gaat om marginale perceeldelen. Kosten zijn voor aanleg en onderhoud van nestkasten.</p> <p><u>2. Gebruik groenbemester</u> Het negatieve saldo van groenbemers varieert van € 150 tot € 260 per hectare. Uitgaande van 10% van de oppervlakte zijn de kosten ongeveer € 20 per ha.</p> <p><u>3. Niet kerende grondbewerking</u> Vervangen van de wentelploeg voor een minder diepe grondbewerking zoals een schijveneg of ecoploeg. Deze werktuigen maken soms al deel uit van de invenstaris. Advieskosten zijn € 1.000 per bedrijf. Operationele kosten zijn vergelijkbaar met die van kerende grondbewerking.</p>	<p>Kostenindicatie</p> <p>€ 500⁵⁸</p> <p>€ 20 per hectare⁵⁸</p> <p>€ 1.000⁵⁸</p>

Transitiepad 4: Biologisch plus

Biologische landbouw is een manier van produceren waarbij rekening wordt gehouden met natuur, milieu en dierenwelzijn. Voor de melkveehouderij betekent dit onder meer dat de koeien beweiden en biologisch voer krijgen en dat het bedrijf grotendeels grondgebonden is. In de akkerbouw worden geen synthetische bestrijdingsmiddelen en kunstmest gebruikt en wordt biologisch pootgoed gebruikt. Deze manier van productie voldoet aan de Europese bio-verordeningen en de reglementen van Skal Biocontrole.⁶² Het transitiepad *Biologisch plus* van de SER is gericht op het toepassen én verder ontwikkelen van de onderliggende ecologische en regeneratieve landbouwprincipes. Dit betreft ook bedrijven die verder gaan dan biologisch, bijvoorbeeld regeneratieve permacultuur akkerbouwbedrijven⁶³ en biologisch dynamische melkveehouderijen.

⁶⁰ [Beleidsscenario's voor klimaatmitigatie in landbouw en landgebruik \(wur.nl\)](#)

⁶¹ [Meerkosten biodiversiteitsmaatregelen voor melkvee- en akkerbouwbedrijven. Beldman et al., Weer \(2019\).](#)

⁶² [Agro-Nutri Monitor 2022 – Hoofdrapport \(wur.nl\)](#)

⁶³ Bijvoorbeeld Boerderij Schevichoven: [Veertig gewassen in vijf lagen op een gezonde bodem: 'We copy-pasten de natuur' | de Volkskrant](#)

De omschakeling naar biologische productie vraagt om investeringen en heeft een negatieve impact op het verdienmodel tijdens de overgangperiode. In deze minimaal twee jaar stijgen de kosten, terwijl de hogere biologische prijzen nog niet gelden. Voor specifieke veranderingen, zoals het vervangen van koeienrassen of een gefaseerde omschakeling in de akkerbouw, kan de doorlooptijd oplopen tot 10 jaar. Na de omschakeling kunnen hogere opbrengsten de extra kosten compenseren: over het algemeen lijkt het verdienmodel van huidige biologische rendabel te zijn. Tussen 2018 en 2020 dekte de marktprijs meestal de meerkosten van biologische productie. Biologische aardappelen en varkensvlees kennen hogere marges dan gangbare varianten, terwijl dit minder geldt voor uien en melk.

- **Melkveehouderij:** Tussen 2015 en 2022 verschilde het inkomen per arbeidsjaareenheid nauwelijks tussen biologische en gangbare melkveebedrijven. Biologische boeren hebben minder koeien en een lagere melkproductie per koe, maar ontvangen een hogere melkprijs.⁶⁴
- **Akkerbouw:** Sinds 2013 behalen biologische akkerbouwbedrijven structureel hogere inkomens dan gangbare bedrijven, mede door meer groenteteelt (zoals uien, wortelen en kool), die doorgaans beter renderen. Echter, biologische akkerbouw kent ook grotere risico's dan gangbare akkerbouw, door hogere kosten en beperktere mogelijkheden om in te grijpen bij tegenvallers.⁶⁵

Veel boeren kiezen voor biologisch vanwege milieuredenen of een betere aansluiting bij hun bedrijfsvoering, en niet vanwege de hogere prijzen.⁶⁶ De markt blijft kwetsbaar door een afgenomen vraag naar biologische producten en wisselende marges in de keten. Doelstellingen van overheid (15% landbouwooppervlak voor biologische landbouw in 2030⁶⁷) en keten (meerdere supermarktketens hebben doelstellingen vastgesteld⁶⁸) kunnen het aanbod stimuleren, maar de consumentenbereidheid om extra te betalen blijft een uitdaging. Beprijzing van milieu- en klimaatbelasting kan hierbij helpen (zie hoofdstuk 5).

⁶⁴ <https://agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2267&indicatorID=2106>

⁶⁵ [Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven \(wur.nl\)](#)

⁶⁶ [Agro-Nutri Monitor 2022 – Hoofdrapport \(wur.nl\)](#)

⁶⁷ [Van 4% naar 15% biologische landbouw in 2030 | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl](#)

⁶⁸ [In 2026 willen de supermarkten een omzetaandeel biologische aardappelen groenten en fruit van: Albert Heijn: 10%; Jumbo 8%, Lidl: verdubbeling t.o.v. 2022.](#)

Tekstkader 5. Het effect van extensivering en indicatie van kosten

Kosten van extensivering

De kosten van omschakeling van gangbaar naar biologische landbouw zijn niet voorhanden. Wel zijn er meerdere onderzoeken gedaan naar het effect van extensivering op verdienmodellen. Extensivering is vaak onderdeel van omschakeling naar biologische landbouw. Daarnaast kan extensivering aansluiting vinden bij andere transitiepaden zoals (i) Zo duurzaam mogelijke landbouw, (ii) Biologisch plus, (iii) Natuur en landschapsbeheer of (iv) Maatschappelijke ondernemingen.

Extensivering is het verlagen van de productie-intensiteit per hectare of dier. Het doel hiervan is het verkleinen van de impact op het milieu, biodiversiteit te bevorderen en natuurlijke hulpbronnen te sparen. Extensieve bedrijven hebben meer hectare per dier of gewas, en daarmee hogere kosten om dezelfde hoeveelheid te produceren. Wel kan er besparing plaatsvinden van kosten voor krachtvoer, diergezondheid en meststoffen. Een deel van de extensieve bedrijven produceert biologisch of voor een ander keurmerk, zodat ze een meerprijs krijgen voor hun producten.

<p>Melkveehouderij</p> <p>Uit onderzoek van WIJ.LAND et al. (2023)⁶⁹ blijkt dat het voor een deel van de extensieve melkveebedrijven mogelijk is een goed bedrijfsresultaat te behalen. Vooral het omschakelen naar extensief is economisch uitdagend, door de overbruggingsperiode waarin de kosten hoger zijn dan de opbrengsten.</p> <p>Uit onderzoek van Dijkshoorn-Dekker et al. (2024) blijkt dat extensivering geld kost en is het inkomensverschil per ha per jaar berekend (zie kostenindicatie).⁷⁰</p>	<p>Kostenindicatie</p> <p>€ 150 en € 370 per hectare per jaar.⁷⁰</p>
<p>Akkerbouw</p> <p>Ook in de akkerbouw is het voor een beperkte groep mogelijk om tot een toekomstbestendig verdienmodel te komen door een combinatie van hogere toegevoegde waarde uit producten, vergoeding voor natuurbeheer in combinatie met schaalvergroting en inkomen uit verbreding.⁷¹ Maar dit lukt niet iedereen. Volgens het onderzoek van Schrijver et al. (2022) genereren de meeste modellen op korte termijn onvoldoende inkomsten om de lagere omzet door extensieve productie te dekken.⁷²</p> <p>Uit onderzoek van Dijkshoorn-Dekker et al. (2024) blijkt dat extensivering geld kost en is het inkomensverschil per ha per jaar berekend (zie kostenindicatie).⁷⁰</p>	<p>Kostenindicatie</p> <p>€ 100 en € 900 per hectare per jaar.⁷⁰</p>

Transitiepad 5: Maatschappelijke ondernemingen

Maatschappelijke ondernemingen zijn multifunctionele bedrijven die naast voedsel ook andere maatschappelijke waarden en diensten leveren. Ze voorzien in diverse behoeften zoals zorg, ontspanning, dagbesteding, kinderopvang en educatie, en voegen daarmee extra waarde toe aan de samenleving. Voorbeelden zijn zorgboerderijen, boerderijwinkels, boerencampings, agrarische kinderopvang en evenementenlocaties. Door hun activiteiten verbinden deze ondernemingen stad en

⁶⁹ [Onder de Streep 2023 Bedrijfseconomische analyse van de transitie naar natuurinclusieve melkveehouderij, WIJ.LAND, Natuurverdubbelers, Living Lab Fryslân, Brabantse Bodem en Platform Natuurinclusieve Landbouw Gelderland.](#)

⁷⁰ [Extensivering melkveehouderij en akkerbouw. \(Marijke Dijkshoorn-Dekker et al., 2024\).](#)

⁷¹ [Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven \(Schrijver et al., 2022\).](#)

⁷² [Verdienmodellen voor extensieve landbouwbedrijven: pijlers, principes en perspectieven \(Schrijver et al., 2022\).](#)

platteland en vergroten ze het bewustzijn bij consumenten over de herkomst van voedsel.

Deze bedrijven hanteren vaak regionaal georiënteerde verdienmodellen, maar lopen regelmatig tegen knelpunten in regelgeving aan, zoals beperkingen binnen bestaande vergunningstelsels⁷³. De investeringskosten en de impact op het verdienmodel zijn sterk afhankelijk van het type onderneming en de activiteiten. Zo vraagt een boerderijwinkel andere aanpassingen dan een zorgboerderij. De opbrengsten zijn eveneens divers. Een onderneming met medewerkers met afstand tot de arbeidsmarkt kan vergoedingen ontvangen van het UWV, terwijl kinderopvang wordt bekostigd via ouderbijdragen en kinderopvangtoeslag. Onderzoek laat zien dat sommige maatschappelijke ondernemingen binnen dit transitiepad een positief bedrijfsresultaat kunnen behalen (zie tekstkader 6).

Tekstkader 6. Bedrijfsresultaat met en zonder verbredingsactiviteiten.

Melkveehouderij & akkerbouw

Onderzoek⁷⁴ naar verbredingsactiviteiten laat zien dat sommige activiteiten kunnen bijdragen aan een hoger bedrijfsresultaat, hoewel dit vaak ook een hogere arbeidsinzet vereist. Zorglandbouw genereert gemiddeld gezien het hoogste bedrijfsresultaat (€ 91.000), gevolgd door huisverkoop (€ 70.000). Het gemiddelde bedrijfsresultaat van agrotourisme (€ 65.000) ligt iets lager dan het bedrijfsresultaat van bedrijven zonder verbredingsactiviteiten (€ 66.000), maar dit verschil is niet significant. Dit is berekend zonder rekening te houden met de arbeidsinzet van de agrarisch ondernemer.

Transitiepad 6: Natuur- en landschapsbeheer

Met dit transitiepad wordt bedoeld op boeren die op hun gehele bedrijf of een aanzienlijk deel ervan diensten aanbieden voor natuur- en landschapsbeheer, waterberging, waterzuivering of CO₂-opslag. Dit pad vertoont veel overeenkomsten met de term 'natuurinclusieve landbouw', waarbij de productie wordt gecombineerd met natuurbehoud en -herstel, zodat landbouw en natuur elkaar versterken. Deze aanpak streeft naar een duurzame balans tussen agrarische productie en ecologische functies, zoals bodemgezondheid, waterbeheer en biodiversiteit. De visie is dat de investeringen die daarvoor gedaan worden en/of de lagere opbrengsten zich op de lange termijn uitbetalen door onder meer een gezondere bodem en de aanwezigheid van natuurlijke plaagbestrijders, waarmee productie op de lange termijn wordt geborgd.

De impact van dit transitiepad op het verdienmodel zijn afhankelijk van de gekozen maatregelen. De kosten kunnen stijgen en/of de opbrengsten kunnen dalen (zie tekstkader 7). Er zijn subsidies die de negatieve impact op het verdienmodel kunnen verlichten, maar dit is niet voor alle bedrijven toegankelijk en toereikend.

Voor vergoeding van ecosysteemdiensten binnen het GLB zijn de regeling Agrarisch Natuur en Landschapsbeheer (ANLb) en de in januari 2023 van kracht geworden eco-regeling relevant. Beide regelingen bieden vergoedingen voor beheeractiviteiten die bijdragen aan het behalen van nationale en internationale natuurdoelen. Deze activiteiten ondersteunen onder andere de instandhouding van beschermde diersoorten die Nederland wettelijk moet behouden en dragen tevens bij aan de

⁷³ [Veel vraag naar kinderopvang bij boer, maar regels belemmeren uitbreiding \(nos.nl\)](#)

⁷⁴ [Effect van verbredingsactiviteiten op het inkomen in de land- en tuinbouw \(Van der Meulen et al., 2022\).](#)

verbetering van waterkwaliteit en klimaatmitigatie.⁷⁵ Niet elk agrarisch bedrijf komt in aanmerking voor een vergoeding, dit is afhankelijk van de locatie van het bedrijf. De ANLb heeft een looptijd van zes jaar en dekt in beginsel de meerkosten en/of opbrengstendering als gevolg van natuurbeheer, maar in de praktijk is de variatie groot. Er zijn bedrijven waar de bijdrage van de beide GLB-betalingen slechts 7% van het inkomensverlies dekken.⁷⁶

Een andere beloningsvorm voor ecosysteemdiensten is de vergoeding CO₂-opslag. Door duurzaam bodembeheer kan koolstof langdurig in de bodem worden vastgelegd. Ook kan koolstof in biomassa worden opgeslagen, bijvoorbeeld in biobased bouwmaterialen zoals bamboe of olifantsgras. De landbouwbedrijven genereren met deze CO₂-opslag *carbon credits*, ofwel koolstofcertificaten. Deze certificaten kunnen worden verkocht aan bedrijven die hun uitstoot willen compenseren. De marktwaarde van een certificaat voor agrarische projecten ligt op dit moment rond de € 100 per ton CO₂.⁷⁷

Tekstkader 7. Voorbeelden van maatregelen en indicatie van kosten.

<p>Melkveehouderij</p> <p>In een onderzoek van Wageningen Economic Research⁷⁸ zijn de meerkosten⁷⁹ van biodiversiteit bevorderende maatregelen voor melkveebedrijven onderzocht. Het maatregelpakket bestaat uit 18 maatregelen waaronder graslandvernieuwing met klaver, waterpeilverhoging en later maaien. Deze meerkosten zijn aanzienlijk in vergelijking met het gemiddelde bedrijfsinkomen van melkveebedrijven van € 1.000 per hectare.</p>	<p>Kostenindicatie⁷⁸</p> <p>€ 2,21 per 100 kilo melk € 147 per hectare</p>
<p>Akkerbouw</p> <p>Ditzelfde onderzoek heeft ook de meerkosten van biodiversiteit bevorderende maatregelen voor akkerbouwbedrijven onderzocht. Het maatregelpakket bestaat uit 14 maatregelen zoals bloeiende akkerranden en het gebruik van minder gewasbeschermingsmiddelen. Deze meerkosten zijn aanzienlijk in vergelijking met het gemiddelde bedrijfsinkomen van akkerbouwbedrijven van € 800 per hectare voor akkerbouwbedrijven.</p>	<p>Kostenindicatie⁷⁸</p> <p>€ 185 per hectare bij zetmeelaardappelen op zand € 324 per hectare bij consumptieaardappelen op klei</p>

Transitiepad 7: Stoppen

Het stoppen als landbouwbedrijf is geen transitiepad en heeft ook geen positief effect op het verdienmodel van de boer (het verdienmodel verdwijnt geheel). Structureel stopt jaarlijks twee tot drie procent van de bedrijven. Vaak omdat er geen bedrijfsopvolger is, maar ook omdat bedrijven in een bepaald gebied hun ambities niet kunnen waarmaken en/of te veel overlast veroorzaken.⁸⁰

Het rapport van de SER pleit voor het ondersteunen van dit transitiepad, op zo'n manier dat ondernemers een redelijke vergoeding ontvangen én maatschappelijke doelen worden gerealiseerd. Denk daarbij aan herscholing van werknemers en aan

⁷⁵ [Agrarisch Natuurbeheer \(ANLb\) - BIJ12](#)

⁷⁶ Uitwerking bedrijfstypen voor duurzame landbouw: melkveehouderij en akkerbouw, Jongeneel et al. (2024).

⁷⁷ [Boerencoöperatie Carbon Coöp en Platform co2 Neutraal gaan samenwerken - Boerderij](#)

⁷⁸ [Meerkosten biodiversiteitsmaatregelen voor melkvee- en landbouwbedrijven, Beldman et al. \(2019\).](#)

⁷⁹ Bij de berekening is rekening gehouden kosten maar ook besparingen en opbrengsten.

⁸⁰ Sociaal Economische Raad (2021) Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw. SER-advies 21/06, mei 2021

het vrijmaken van grond voor jonge ondernemers, extensivering, natuurontwikkeling of andere maatschappelijke functies. Afhankelijk van de gekozen beëindigingsvorm kan het stoppen van bedrijven in verschillende mate bijdragen aan de klimaat- en milieudoelstellingen. Er zijn drie mogelijke scenario's:

- 1. Bedrijfsbeëindiging met overdracht van dierrechten en/of land:** Een andere boer neemt het bedrijf over en zet de productie voort. Vaak gaat dit gepaard met een zekere milieu- en klimaatwinst. De ondernemer van het bedrijf dat stopt, stuurt vaak de laatste jaren voor beëindiging niet meer op het halen van de beste technische resultaten en de ondernemer die het bedrijf overneemt, doet dit vaak wel.
- 2. Bedrijfsbeëindiging met overdracht van land, maar zonder overdracht van dierrechten (krimp veestapel):** Dit leidt tot extensivering en draagt bij aan het behalen van de klimaat- en milieudoelstellingen van de overblijvende boeren.
- 3. Bedrijfsbeëindiging zonder overdracht van dierrechten en met een andere bestemming voor de grond (bijvoorbeeld woningbouw, natuur):** Dit resulteert in een krimp van zowel het aantal dieren als van het landbouwareaal. Hoewel dit bijdraagt aan doelstellingen in de landbouw, kunnen nieuwe activiteiten op de grond mogelijk ook negatieve effecten hebben op de doelstellingen.

Bij keuze voor scenario 2 of 3 worden de klimaat- en milieu-uitdagingen voor de overgebleven groep landbouwbedrijven kleiner. Bedrijven die het stoppen uitstellen en op niet-duurzame wijze blijven produceren, zouden actief gestimuleerd moeten worden om alsnog te overwegen om te stoppen. In hoofdstuk 5 gaan we hier nader op in.

4.6 Ondersteuning vanuit de overheid

Agrarisch ondernemers hebben toegang tot diverse financiële instrumenten zoals subsidies, financiering en fiscale voordelen. Overheden op Europees, nationaal, en provinciaal niveau bieden naar schatting meer dan 500 regelingen waar landbouwbedrijven gebruik van kunnen maken, met brede variatie in doelen, doelgroepen en omvang. Dit betekent niet dat alle instrumenten specifiek voor landbouwbedrijven zijn ontwikkeld, laat staan dat ze allen gaan over verduurzaming van de landbouw. In dit totale aantal instrumenten zitten bijvoorbeeld ook regelingen voor MKB-bedrijven in het algemeen zoals de Mkb-innovatiestimulering Regio en Topsectoren (MIT).

Binnen het geheel van financiële instrumenten voor landbouwbedrijven die verduurzaming stimuleren, krijgt het thema klimaat relatief weinig aandacht. De huidige focus ligt voornamelijk op stikstofreductie en waterkwaliteit, aangezien dit de meest urgente kwesties zijn. Dit is echter niet het geval in de glastuinbouw, waar de focus wel op klimaat ligt. Onderstaande tabel biedt een eerste verkenning van manier waarop financiële overheidsinstrumenten bijdragen aan de zes transitiepaden van de SER (zie tabel 1). Hier zijn alleen instrumenten opgenomen specifiek voor landbouwbedrijven of met een categorie specifiek voor landbouwbedrijven. De tabel bevat een selectie van instrumenten en beoordeelt hun relevantie voor de transitiepaden: 1) high tech open systemen, 2) high tech gesloten systemen, 3) zo duurzaam mogelijk, 4) biologisch plus, 5) maatschappelijke ondernemingen, 6) natuur- en landschapsbeheer.

Tabel 1. Verkenning bijdrage aan transitiepaden van de meest relevante financiële instrumenten van de overheid voor melkveehouders en akkerbouwers

Instrumenten	Toelichting	SER-transitiepaden					
		1	2	3	4	5	6
Gemeenschappelijk Landbouw Beleid*	Het GLB biedt: 1) directe inkomenssteun aan boeren, 2) ondersteuning aan jonge boeren en kleinere startende bedrijven, 3) extra inkomenssteun bij duurzame prestaties en 4) maatregelen voor prijsschommelingen, weersrisico's en marktverstoringen.	x	x	x	x	x	x
Productieve Investing in de Landbouw (GLB)	Een GLB-regeling deels door RVO en Provincie uitgevoerd. Subsidieregeling voor investeringen in productieve innovatieve technieken die bijdragen aan duurzame ontwikkeling. Minder geschikt voor kleinschalige, extensieve gemengde bedrijven.	x	x	x			
MIA-VAMIL-EIA	Fiscale stimuleringsregeling om duurzame investeringen om milieuvriendelijke en energiezuinige technieken te bevorderen. Met mogelijkheden voor kleinere, extensieve bedrijven.	x	x	x			
SDE +++	Ondersteunt bedrijven met subsidie bij investeringen in duurzame energie- en CO2-reducerende oplossingen, bijv. biogasproductie, zonne-energie, koolstofopslag. Is vooral interessant voor melkveebedrijven.	x	x	x			
Nationaal Groenfonds	Biedt financiering voor projecten met positieve impact op natuur, milieu en landschap.				x		x
Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb)	Vergoedingen voor beheeractiviteiten die bijdragen aan het behalen van nationale en internationale natuurdoelen, gericht op collectieven.						x
Regeling groenprojecten	Biedt een groenverklaring waarmee een ondernemer een lening tegen een lagere rente kan krijgen bij banken of beleggingsinstellingen.	x	x	x	x		
Groiefondsprogramma ReGeNL	ReGeNL ontwikkelt tussen nu en 2030 samen met 1.000 Nederlandse boeren een toekomstbestendige landbouwsector waarbij landbouw samengaat met bodemverbetering en natuurherstel en daarbij een goed verdienmodel voor de boeren.		x	x	x	x	x

* Het GLB heeft met ingang van 2023 hervormingen ondergaan, gericht op het verduurzamen van de Europese landbouw. Onderdeel hiervan is de Eco-regeling waarmee boeren een extra financiële beloning kunnen krijgen voor het nemen van milieuvriendelijke en duurzame maatregelen boven op de basisvoorwaarden.⁸¹

Deze tabel toont dat veel regelingen meerdere transitiepaden ondersteunen. Opvallend is dat transitiepaden 1 tot en met 3 meer aandacht lijken te krijgen dan transitiepaden 4 tot en met 6. Hoewel harde conclusies op basis van deze verkenning niet mogelijk zijn, lijkt er meer ondersteuning te bestaan voor technologie- en innovatiegedreven oplossingen dan voor een maatschappelijke en natuurinclusieve aanpak. Het opnemen van dit aspect in de evaluatie van het thema land- en tuinbouw binnen de Strategische Evaluatie Agenda van het ministerie van LNV in

⁸¹ [De eco-regeling 2023 \(rvo.nl\)](https://www.rvo.nl/nieuws/2023/01/2023-01-10-eco-regeling)

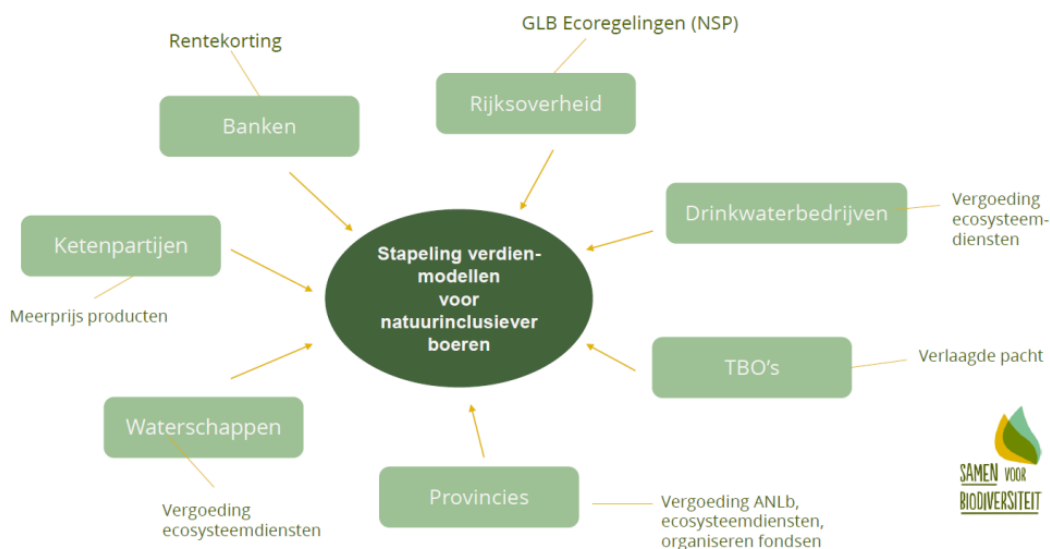
2025⁸² kan waardevolle inzichten bieden en bijdragen aan een meer evenwichtige ondersteuning van alle transitiepaden.

Momenteel is de rol van financieringsregelingen in de omschakeling of doorontwikkeling van agrarisch ondernemers nog beperkt in aantallen gebruikers. De ondernemers die met behulp van een of meerdere regelingen hun bedrijfsvoering omschakelen, behoren waarschijnlijk tot de koplopers of pioniers.⁸³

4.7 Stapelen van beloningen

Verdienmodellen van bedrijven met duurzame landbouwproductie hebben vaak meerdere inkomstenbronnen. In onderzoek van Wageningen Economic Research⁸⁴ bestaan de baten van het verdienmodel van duurzame akkerbouwbedrijven bijvoorbeeld uit een hogere toegevoegde waarde uit producten, een vergoeding voor natuurbeheer in combinatie met schaalvergroting en inkomen uit verbreding. Deze 'stapeling' van inkomstenbronnen maken het in sommige gevallen mogelijk om de hogere kosten van verduurzamingsmaatregelen te compenseren. Het Deltaplan Biodiversiteitsherstel benadrukt ook het belang van het 'stapelen' van publieke en private beloningen als een aantrekkelijke optie voor boeren.

Figuur 9. Stapeling verdienmodellen voor natuur inclusiever boeren.

Figuur 1.1 Op zoek naar een verdienmodel door stapeling van beloningen
Bron: Deltaplan Biodiversiteitsherstel.

Uit onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving⁸⁵ blijkt dat geïsoleerde beloningen vaak onvoldoende zijn om omschakeling naar natuurinclusieve landbouw te stimuleren. Hoewel het onderzoek niet gericht is op andere vormen van duurzame landbouw, zijn de bevindingen ook relevant voor andere transitiepaden. Het stapelen

⁸² [Kamerbrief onderzoeksopzet evaluatie land- en tuinbouwbeleid | Kamerstuk | Rijksoverheid.nl](#)

⁸³ [Financieringsregelingen voor omschakeling van agrarische bedrijven tegen het licht. Walther, Kamphorst, Nieuwenhuizen, Weer \(2024\).](#)

⁸⁴ [Duurzaam verdienen: analyse verdienvermogen verduurzamingsmodellen landbouw. Berkhout en Galema \(2022\).](#)

⁸⁵ [Financieringsbehoefte Natuurinclusieve landbouw. Bouma et al, PBL \(2019\).](#)

van beloningen is niet altijd haalbaar. Bedrijven moeten voldoen aan Europese regels rondom staatssteun en marktpartijen zijn gebonden aan regels voor eerlijke marktwerking. Deze regels kunnen bepaalde beloningsinitiatieven voor verduurzaming van de landbouw in de weg staan.⁸⁶

4.8 Samenvattend

Steeds meer boeren verdienen hun inkomen niet alleen met agrarische activiteiten, maar ontwikkelen ook andere bronnen van inkomsten. Deze zogenaamde verbredingsactiviteiten kunnen bijdragen aan een hoger bedrijfsresultaat, maar vergen vaak ook een grotere tijdsinzet en specifieke vaardigheden van de ondernemer. Sommige van deze activiteiten ondersteunen bovendien de klimaat- en milieudoelstellingen en passen daarmee binnen de transitiepaden. Hoewel verbredingsactiviteiten een positieve bijdrage kunnen leveren aan het verdienmodel van boeren, vormen zij echter vaak niet de volledige oplossing voor het versterken van de verdienmodellen voor de omgeschakelde boer.

De transitiepaden geven de verschillende mogelijkheden aan voor de verduurzaming van landbouwbedrijven. Bij de keuzes die een agrarisch bedrijf maakt voor de omschakeling naar duurzamere landbouwproductie horen uiteenlopende kostenplaatjes.

De brede verscheidenheid aan financiële instrumenten van de overheid kan omschakelende boeren op verschillende manieren ondersteunen. Toch zijn deze instrumenten versnipperd en kennen zij tot nu toe slechts een beperkt aantal gebruikers. De rol van deze instrumenten wordt belangrijker wanneer de andere twee randvoorwaarden voor omschakeling zijn vervuld: (1) het bieden van zekerheid over langetermijnbeleid en (2) zicht op een toekomstbestendig en robuust verdienmodel waarmee de extra investeringen in duurzaamheid kunnen worden terugverdiend. Het stapelen van beloningen kan in sommige gevallen leiden tot een positief verdienmodel, maar wet- en regelgeving kan voor het stapelen ook een obstakel vormen.

⁸⁶ [Stapelen van beloningen voor natuurinclusieve landbouw. Silvis, Schrijver, Jellema, Wageningen \(Weer, 2022\).](#)

5 Randvoorwaarden voor een stabiel verdienmodel tijdens en na omschakeling

In de voorgaande hoofdstukken hebben we meer zicht gekregen op het huidige verdienmodel van de middelgrote akkerbouwer en melkveehouder, de effecten van de verschillende transitiepaden op het verdienmodel van de boer en de investeringen die nodig zijn. Deze analyse laat zien dat de bestaanszekerheid van veel kleine en middelgrote akkerbouwers en melkveehouderijen (i.e. een groot deel van de landbouwbedrijven) momenteel onder druk staat. De uitgangspositie van de boer (ligging bedrijf, type bedrijf, intensief/extensief, biologisch of niet) maken bepaalde transitiepaden meer voor de hand liggend dan andere (denk aan minder kosten, minder omschakeltijd, aansluitend bij affiniteit van de boer).

Er zijn pioniers die aantonen dat investeringen in verduurzaming niet alleen terug te verdienen zijn, maar dat een duurzamere bedrijfsvoering ook kan bijdragen aan betere economische resultaten. En het is ook duidelijk dat er nog een grote groep kleine en middelgrote boeren aanloopt tegen een aantal onzekerheden als het gaat om verduurzaming:

- Onzekerheid over hoe het nieuwe duurzamere verdienmodel eruitziet en of dit structureel beter is;
- Onzekerheid of de kosten van de benodigde investeringen en eventuele tijdelijke terugval in het verdienvermogen kunnen worden afgedekt;
- Onzekerheid over de ontwikkeling van beleid en regelgeving.

Bekeken vanuit het verdienmodel van de akkerbouwer en melkveehouder zien we een viertal randvoorwaarden die deze boeren ondersteunen in het realiseren van een duurzamer verdienmodel tijdens en na de omschakeling:

- Richtinggevend toekomstperspectief via consistent beleid, duidelijkheid over doelen, maatregelen en financiering;
- Toekomstgerichte markt- en beprijzingsactiviteiten;
- Meer zichtbaarheid en ruimte voor opschaling van inspirerende voorbeelden;
- Goede ondersteuning en maatwerk voor de stoppers.

Verschillende partijen spelen hierin een rol. Hieronder beschrijven wij deze randvoorwaarden plus het verwachte effect op het verdienmodel, de benodigde investeringen en de vermogenspositie van de boer.

1. Richtinggevend toekomstperspectief via consistent beleid, duidelijkheid over doelen, maatregelen en financiering

Boeren hebben op lange termijn duidelijkheid nodig over het beleid en de financiële ondersteuning vanuit de overheid, zodat ze hun verdienmodel hierop kunnen afstemmen. Een boer gaat pas bewegen en investeren als hij duidelijkheid heeft over de toekomst voor de lange termijn en er concrete prikkels zijn om in beweging te komen. Voor het behalen van de klimaatdoelen zijn nationale doelen geformuleerd, maar geen concrete prikkels in het beleid opgenomen die boeren en/of ketenpartners stimuleren om stappen te zetten.

Lange termijn duidelijkheid gaat ook over de looptijd van vergoeding en pachtcontracten. De ANLb-vergoeding heeft bijvoorbeeld nu een looptijd van 6 à 7 jaar. We krijgen signalen dat deze periode te kort is voor boeren om hun bedrijfsmodel op in te richten, omdat omschakelen veel langer duurt. Een periode van 10 tot 18 jaar zou beter zijn, zeker bij omschakeling van intensieve naar extensieve landbouw. Daarnaast is lange termijn zekerheid over pachtcontracten belangrijk voor het verdienmodel. Als de boer het land maar voor korte termijn in beheer heeft, is de ruimte niet zo groot om verantwoordelijkheid te nemen voor milieu- en klimaateffecten op de lange termijn. Ook hier zouden periodes van 10-18 jaar kunnen worden gehanteerd, gecombineerd met opties om de pachtprijs structureel te verlagen zodat de structurele kosten van de boer lager worden. Hier kunnen banken, verzekeraars of andere partijen met grondposities en maatschappelijke initiatieven ook een rol in spelen.

De verwachting is dat consistent beleid, duidelijke doelen en langdurige ondersteuning van boeren het voor boeren en financiers gemakkelijker maakt om keuzes te maken voor doorontwikkeling op de transitiepaden of omschakeling naar een ander transitiepad. Het geeft de boer meer zekerheid over het lange termijn verdienmodel. Hierdoor wordt investeren voor de boer en leningen verstrekken voor financiers gemakkelijker.

Tot slot zou de Nederlandse overheid zich op EU-niveau kunnen inzetten voor standaardisering van duurzaamheidsindicatoren die we hier in Nederland gebruiken. Nederland heeft een sterke positie in het meten van de KPI's en beschikt over een goede data- infrastructuur als het gaat om de landbouw. Door onze kennis hierover te delen in internationale gremia voor de landbouw, kunnen we een bijdrage leveren aan het inzichtelijk maken van duurzaamheidsprestaties van de boer en het standaardiseren van methodieken hiervoor.

2. Toekomstgerichte markt- en beprijzingsactiviteiten

Bij ondersteunde markt- en beprijzingsactiviteiten denken we aan de volgende twee randvoorwaarden:

- 'True pricing' van primaire landbouwproducten;
- Betalen voor maatschappelijke diensten die boeren leveren.

Hieronder worden beide randvoorwaarden verder toegelicht.

2a. 'True pricing van primaire landbouwproducten

True pricing is een manier om de inspanningen van de boer te belonen als het gaat om vermindering van negatieve milieu- en klimaateffecten van primaire landbouwproducten.⁸⁷ True pricing omvat verschillende aspecten: de impact inzichtelijk maken voor ketenpartners zodat anders kan worden ingekocht, het beprijzen van negatieve effecten waardoor duurzamere producten een prijsvoordeel hebben ten opzichte van minder duurzame, het belonen van positieve impact van producten, de organisatie van vermindering of herstel van negatieve impact door de opbrengst van de beprijzing van milieu- en klimaateffecten terug te laten vloeien in een fonds. Verschillende partijen kunnen hierin een rol spelen zoals de ketenpartners van de boer, financiers, en de overheid.

Er zijn inmiddels vrijwillige keteninitiatieven waarin wordt gewerkt met true pricing, bijvoorbeeld in de koffieketen met het Futureproof Coffee Collective waar koffieproducenten, -importeurs, -branders en retailers met elkaar eerlijke prijzen bepalen en verrekenen met elkaar.⁸⁸

Het beprijzen van negatieve effecten kan ook helpen in de verduurzaming in het kader van 'de vervuiler betaalt' via heffingen op kunstmestgebruik, gebruik van gewasbeschermingsmiddelen of anderszins beprijzen van milieu- en klimaatbelasting. Hierdoor krijgen duurzamere producten een prijsvoordeel ten opzichte van de minder duurzame producten, waardoor naar verwachting vanzelf de omzet van duurzamere producten stijgt. Zowel de ketenpartners, financiers als de overheid kunnen hier een rol in spelen en elkaar versterken. Inkopende partijen kunnen inkoopafspraken te maken met boeren waarin ze de negatieve effecten meenemen in de inkoopprijs of op een andere manier belonen. Financiers kunnen mogelijk lagere rentes geven als ze zien dat de boeren inkoopafspraken hebben gemaakt, inspanningen leveren om negatieve impact te verminderen of zelfs positieve impact hebben. Zo kunnen inkopende partijen en financiers elkaar versterken. Het doorvoeren van heffingen is een mogelijkheid voor de overheid. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld het invoeren van 'carbon tax' voor landbouwproducten zoals momenteel in Denemarken wordt besproken. True pricing zou ook de ontwikkeling van de markt voor biobased bouwmaterialen en biobased chemische producten kunnen versterken door de meer negatieve effecten van fossielgebaseerde producten inzichtelijk te maken en hier meerkosten voor te rekenen. Dit zou de marktontwikkeling van biobased producten stimuleren. Dit kan worden gekoppeld aan betaling voor maatschappelijke diensten zoals koolstofopslag.

⁸⁷ True pricing gaat over de echte prijs van producten, waarin verborgen kosten voor milieu, dier en mens ook worden meegerekend. Verborgen kosten gaat bijvoorbeeld over de prijs van herstel van milieuschade, of van maatregelen tegen droogte of wateroverlast. Duurzamer geproduceerde producten geven minder schade en leed voor mens, dier en omgeving, dus ook minder verborgen kosten.

⁸⁸ [Futureproof Coffee Collective | MVO Nederland](#)

Een andere insteek is als er niet op basis van de hoeveelheid milieu- en klimaateffecten, maar op kwaliteit van producten een prijs wordt toegekend, bijvoorbeeld op basis van de voedingswaarde. Deze benaderingswijze staat nog in het beginstadium en komt terug in initiatieven zoals Caring Doctors die vinden dat zorg een leidende rol zou moeten nemen bij de transitie naar een gezonder voedselsysteem.⁸⁹

Wet- en regelgeving die true pricing ondersteunt, is de Europese CSRD⁹⁰ en SFRD⁹¹ die grote bedrijven respectievelijk financiers verplicht om o.a. over klimaateffecten in hun ketens te rapporteren. Het wordt, op basis van de verzamelde informatie voor de rapportages, namelijk gemakkelijker om zicht te krijgen op welke bedrijven beter presteren als het gaat om duurzaamheid. Grote bedrijven die producten van boeren afnemen, kunnen op basis van de inzichten over de duurzaamheidsprestaties in de keten, ook beter aangesproken worden op hoe zij duurzaamheid in de keten stimuleren of zelf meer gaan sturen door hun inkoopbeisen aan te passen of voortschrijdende inkoopbeisen te formuleren (innovatief inkopen).

Het is niet duidelijk in hoeverre true pricing ook extra arbeidskosten met zich meebrengt in termen van administratie van de milieu- en klimaateffecten. De vorm en mate waarin true pricing wordt doorgevoerd, maakt uit voor de invloed op het verdienvermogen van de boeren. Een prijsvoordeel voor duurzamere producten leidt tot hogere opbrengsten (meer afname van producten) voor de langere termijn, waardoor de financiële situatie van een boer verbetert. Dit kan ertoe leiden dat banken deze duurzame boeren tegen gunstigere rentetarieven financieren. Dit betekent dan weer dat een boer minder rentedruk heeft en zijn schulden eerder kan aflossen.

2b. Betalen voor maatschappelijke diensten die boeren leveren

Als samenleving betalen we voor publieke diensten zoals de zorg, schoon drinkwater en afvalverwerking, maar niet voor ecosysteemdiensten van boeren zoals het verbeteren van de bodemkwaliteit, verbetering van de waterkwaliteit en waterbuffering. Een aantrekkelijke vergoeding ter beschikking stellen die structureel beschikbaar is, geeft boeren ruimte om hun bedrijf hierop in te richten en een terugval in inkomsten uit voedselproductie op te vangen. Voor boeren is dit alleen haalbaar als de vergoeding ruim genoeg is om hun verdienmodel in stand te houden of te verbeteren en de vergoeding voor de lange termijn vaststaat (meer dan 10 jaar).

De vergoeding voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb) is een voorbeeld van een vergoeding voor maatschappelijke diensten. De vergoeding van ANLb is gebaseerd op vergoeding van de meerkosten en gedeelde opbrengsten. Dit leidt niet tot een beter verdienmodel. Het is de vraag of het haalbaar is om hier duidelijk hogere vergoedingen voor te betalen, ook vanuit mededingingsoogpunt. Door meerdere maatschappelijke diensten te leveren, kan de boer vergoedingen stapelen om zo een stabiel verdienmodel te creëren. Hierbij moet wel rekening worden gehouden, dat er geen dubbelbetaling plaatsvindt voor eenzelfde dienst. Het is niet duidelijk in hoeverre de beloning van maatschappelijke diensten ook weer extra arbeidskosten met zich meebrengt in termen van administratie voor de boeren.

⁸⁹ www.caringdoctors.org

⁹⁰ CSRD: Corporate Social Responsibility Directive, [Directive - 2022/2464 - EN - CSRD Directive - EUR-Lex \(europa.eu\)](#)

⁹¹ SFRD: Sustainable Finance Disclosure Regulation, [Sustainability-related disclosure in the financial services sector - European Commission \(europa.eu\)](#)

Een andere, meer ingrijpende manier om het maatschappelijke diensten meer centraal te stellen in de landbouw is om de huidige subsidiestroom van de samenleving naar de landbouw anders in te zetten door het omvormen van het stelsel van landbouwsubsidies (hectaretoeslag) tot een systeem waarin diensten centraal staan.

3. Meer zichtbaarheid en ruimte voor inspirerende voorbeelden

Op dit moment is voor veel boeren en tuinders de omschakeling naar duurzamere productie een avontuur met een onzekere afloop. Hoewel koplopers laten zien dat het kan, rendabel en meer duurzaam, is dat vooralsnog op kleine schaal of afhankelijk van een tijdelijke subsidie. Het is van belang dat inspirerende voorbeelden meer zichtbaarheid en ruimte krijgen, zodat ze meer navolging kunnen krijgen.

Met inzet van overheidsfinanciering, bijvoorbeeld via het Investeringsfonds Duurzame Landbouw, kunnen marktpartijen icoonprojecten opzetten die de concreet invulling geven aan de eerdergenoemde transitiepaden of aan kernthema's binnen het gedeelde toekomstperspectief. Een voorbeeld is het programma ReGeNL⁹² dat tussen nu en 2023 met 1.000 Nederlandse boeren overschakelt naar regeneratieve landbouw waarin bodemverbetering en natuurherstel samengaan met een goed verdienmodel voor de boeren. Naast middelen voor lokale en regionale voorbeeldprojecten past hierin ook financiering voor een maatschappelijk platform dat het podium biedt aan de vele duurzame initiatieven. Dat biedt ook een rijke bron van informatie voor beleidsmakers om de vinger aan de pols te houden.

Boeren die aan de slag gaan met verduurzaming van hun bedrijf hebben een vergunning nodig van de gemeente (omgevingsvergunning milieu en bouw) en/of van de provincie (omgevingsvergunning Natura-2000 activiteit). RVO laat in een onderzoek naar ruim 60 innovatieprojecten in het kader van de Subsidie Brongerichte verduurzaming stal- en managementmaatregelen (Sbv) zien dat het verstrekken van vergunningen tot veel vertraging leidt.⁹³ Flexibele ruimte in vergunningen opnemen, zodat boeren alleen bij grotere veranderingen een vergunningaanvraag in moeten dienen, zou vertraging kunnen beperken. Hetzelfde geldt wanneer boeren naar een ander verdienmodel willen omschakelen en dit een wijziging in het bestemmingsplan vereist. Zo krijgen wij signalen van boeren die willen omschakelen van landbouw naar natuur- en landschapsbeheer, die de wijziging van het bestemmingsplan door de gemeente als belangrijkste obstakel ervaren.

Qua financiële ruimte voor omschakelen en verbreden biedt de overheid op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau heel veel verschillende regelingen (naar schatting meer dan 500) elk met een eigen doel, doelgroep en looptijd. RVO maakt informatie openbaar over GLB-subsidies⁹⁴, maar een volledig overzicht van alle regelingen is bij de uitvoeringsorganisatie niet bekend. Daardoor is ook niet eenvoudig in te zien in hoeverre de regelingen elkaar aanvullen, overlappen of elkaar wellicht tegenwerken. Ook is niet eenvoudig te bepalen wat het effect is van de regelingen in hun gezamenlijkheid, dat wil zeggen of er een onbewuste bias is

⁹² Zie [Ontwikkeling toekomstbestendige landbouw | ReGeNL](#)

⁹³ [Rapportage RVO Inventarisatie voortgang en knelpunten Sbv-innovatiemodule | Tweede Kamer der Staten-Generaal](#)

⁹⁴ [Openbaarmaking Europese subsidiegegevens \(rvo.nl\)](#)

richting bepaalde transitiepaden. Hier lijkt zeker ruimte voor verbetering. Het is van belang dat de periodieke rapportage van het thema land- en tuinbouw van de Strategische Evaluatieagenda (SEA) van het ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (LNVN) dit in haar onderzoeksopzet meeneemt.⁹⁵

Daarnaast is momenteel de rol van financieringsregelingen in de omschakeling of doorontwikkeling van agrarisch ondernemers nog beperkt in aantallen gebruikers.⁹⁶ De ondernemers die met behulp van een of meerdere regelingen hun bedrijfsvoering omschakelen, behoren waarschijnlijk tot de koplopers of pioniers. Het creëren van zekerheid over beleid op de langere termijn en zicht op een verdienmodel dat de extra investeringen in duurzaamheid terugverdient, zijn de belangrijkste voorwaarden, waardoor meer agrariërs zullen gaan omschakelen. Vereenvoudiging van de regelingen zal daarnaast ook helpen.

Ruimte in vergunningen en voor aanpassing van bestemmingsplannen, vereenvoudiging qua financieringsmogelijkheden, het zijn zaken die gangbare boeren ruimte geven om op zoek te gaan naar duurzame oplossingen die bij hun bedrijfsmodel en -omstandigheden passen. Op een manier waarbij ze kunnen ondernemen en tegelijkertijd ook weer niet onnodig groot financieel risico lopen. Dit kan de omschakeling voor individuele bedrijven versnellen. Daarnaast versterkt het de innovatiekracht in de landbouw: de effecten van nieuwe innovaties zullen eerder worden getest en geleerde lessen kunnen boeren onderling delen. Hiermee kan Nederland een koploper worden in de innovaties voor duurzame landbouw.

4. Goede ondersteuning en maatwerk voor de stoppers

Goede ondersteuning door de overheid is van groot belang bij het beëindigen van boerenbedrijven zonder duurzaam toekomstperspectief. Het is nodig om de boeren die willen stoppen maatwerk te bieden, om uitstel en achterstallig onderhoud te voorkomen en om de schadelijke uitstoot terug te dringen.

Kleine en middelgrote akkerbouw- en melkveebedrijven zijn overwegend familiebedrijven. Familiebedrijven die zich vaak al generaties op dezelfde plek bevinden en onderdeel uitmaken van het landschap en de gemeenschap. Verkoop van grond betekent veel meer dan gewoon verhuizen. Het betekent ook het opgeven van een vanzelfsprekende plek in het dorpsgemeenschap opgeven. Maar ook dat de boer belasting moet betalen die door het aanhouden van de grond kan worden uitgesteld. Daarnaast is leven als boer voor velen een levensstijl, wat het besluit om te stoppen en de grond te verkopen extra complex maakt. Deze factoren leiden ertoe dat sommige boeren het beëindigen van hun bedrijf en verkoop van de grond uitstellen. Deze 'uitstellers' doen doorgaans geen grote investeringen meer om hun bedrijf te verduurzamen. Vanuit de opgaven waar de landbouwsector voor staat is het van belang dat de bedrijven die niet willen of kunnen verduurzamen, op termijn hun activiteiten beëindigen. Dit zou ook ruimte bieden voor boeren die hun bedrijf toekomstbestendig willen maken.

Er is echter ook een andere groep boeren, die weliswaar willen stoppen met het agrarisch bedrijf, maar niet willen stoppen als ondernemer. Om dat te kunnen doen,

⁹⁵ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2024/09/23/kamerbrief-harbersbrief-voortuitlopend-op-de-periodieke-rapportage-over-het-land-en-tuinbouwbeleid>

⁹⁶ [Financieringsregelingen voor omschakeling van agrarische bedrijven tegen het licht. Walther, Kamphorst, Nieuwenhuizen, Weer \(2024\).](#)

moet het bestemmingsplan gewijzigd worden van 'agrarisch' naar 'niet agrarisch'. Er bereiken ons signalen dat stoppende boeren het met de gemeente niet of moeizaam voor elkaar krijgen om het bestemmingsplan te wijzigen om op die locatie een andere type onderneming te starten.

Een transitie heeft niet alleen gevolgen voor het individuele bedrijf, maar ook voor de regionale economie en de arbeidsmarkt. Er is dus meer nodig dan een brede uitkoopregeling om boerenbedrijven zonder verduurzamingspotentieel een perspectief te bieden dat ook in maatschappelijk, economisch en ecologisch opzicht baten oplevert.

Tot slot

In deze notitie hebben we gekeken naar het huidige en toekomstige verdienmodel van de gangbare akkerbouwer en melkveehouder, een grote groep van boeren met familiebedrijven in de landbouw om een beter beeld te krijgen op de bestaanszekerheid van de boeren die verduurzamen.

Deze analyse laat zien dat de bestaanszekerheid van veel kleine en middelgrote landbouwbedrijven momenteel al onder druk staat. Een duurzaam en toekomstbestendig verdienmodel is voor veel boeren een belangrijke optie, maar de overstap wordt nogal eens belemmerd door onvoldoende grip op de financiële gevolgen van een overstap. Deze consequenties zijn divers en afhankelijk van het gekozen duurzame verdienmodel. Borging van de bestaanszekerheid voor boeren en tuinders is een cruciale voorwaarde om tot duurzame stappen te komen. De analyse maakt duidelijk dat meerdere spelers in het landbouw en voedselsysteem hieraan een positieve bijdrage kunnen leveren.

Bijlage I

Deelnemers van de expertsessies.

Naam	Organisatie
Alfons Beldman	Wageningen Economic Research
Maarten Kik	Wageningen Economic Research
Marjolein Selten	Wageningen Economic Research
Marjon Krol	ZLTO
John van de Hoef	Rabobank
Daan Boezeman	Planbureau voor de Leefomgeving
Gerard Teuling	MVO Nederland
Sander Kempkes	Kalavasta

Andere geraadpleegde experts:

- Edwin Nijdam, RVO;
- Krijn Poppe, Raad voor leefomgeving en infrastructuur